

DOI: <https://doi.org/10.2478/se-2021-0009>

© Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV

© 2021, J. Botík, T. Truchlík, I. Murin, F. Tesař, G. Kiliánová, P. Salner. This is an open access licensed under the Creative Commons

EVA KUMINKOVÁ (Ed.):
Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví
[Open Air Museums. The Unparalleled Path of Museology]
Národní muzeum v přírodě, Rožnov pod Radhoštěm 2019, 223 s.

Publikácia, ktorej je venovaná táto recenzia, je najnovšou zo série edícií, ktorými českí muzeológovia upriamovali od druhej polovice uplynulého storočia pozornosť na problematiku múzeí v prírode. Takáto nevšedná koncentrácia odborného záujmu je zrejme dokladom toho, že múzeá v prírode, ak ich históriu začneme odvíjať od pamätnej expozície českej a slovenskej dediny na Národopisnej výstave československej v Prahe (1895), majú v Čechách už viac ako storočnú tradíciu. Nemenej významné je aj to, že v súčasnosti na území Českej republiky jestvujú v piatich kategóriách dve stovky inštitúcií a pamiatok so znakmi múzeí v prírode. Za danej situácie bolo prirodzené, že žalostný koniec súboru stavieb po ukončení Národopisnej výstavy československej v Prahe sa stal pre českých muzeológov varovaním, že *výstavbou objektov a ich sprístupnením verejnosti, práca a zodpovednosť tvorcov múzeí v prírode nekončí, skôr naopak* (Drápala, Kuminková, 2019: 7). Takže nemohli strácať zo zreteľa odpovede na to, čo je vlastne to múzeum v prírode a aká je jeho podstata.

Už František Šubrt, spoluvorca Národopisnej výstavy československej v Prahe, v roku 1900 charakterizoval štokholmský Skanzen ako ustanovizeň, ktorá predstavila život ľudu nielen predmetmi jeho domácností, ale aj výstavbou skutočných obydlí s kompletnými hospodárskymi dvormi, pestovanými plodi-

nami, chovanými zvieratami, aj s nejakými ľudskými osobami. Takže Skanzen v Stockholme označil za ideálnu podobu národopisnej expozície tradičnej spoločnosti.

Odvtedy českí muzeológovia nielenže postavili viaceré múzeá v prírode, ale vyslovili o nich aj mnohé ďalšie úvahy. Dospeli k ich charakteristike ako *jedinečnej cesty muzejníctva*. A pravdaže, aj k najaktuálnejšej definícii múzeí tohto druhu: *Múzeum v prírode je pamätová inštitúcia vytvárajúca komplexnú vedeckú interpretáciu života a kultúry obyvateľov vymedzenej oblasti formou špecializovanej expozície v urbanizovanom prostredí alebo vo voľnej prírode. Obsahuje priestorové, časové, spoločenské a prírodné historické súvislosti, vytvára rekonštrukciu historického životného prostredia. Plní vo svojej forme nezastupiteľnú dokumentačnú, zbierkovú, vedeckú a kultúrno – vzdelávaciu funkciu* (Bryol, 2019: 34).

Kým sa dospelo k takejto obsažnej definícii, uplynulo celé storočie hľadania tých správnych konceptov, prostredníctvom ktorých sa princípy a podstata múzeí v prírode z niekdajšej národopisnej atrakcie posúvali na platformu interdisciplinárnej dokumentácie, prezentácie a interpretácie každodenného života v širších priestorových, časových a sociokultúrnych súvislostiach. K tomu sa konali viaceré celoštátne konferencie (1959, 1978, 1981, 2015, 2018) a vyšli rôzne vedecké štúdie a publikácie (Beneš, 1961; Jeřábek, 1976; Langer, 1981; Štika, Langer, 1989; Vařeka, Frolec, 2007 a i.), ku ktorým sa zaradila aj tá najnovšia, ktorej sú venované tieto poznámky.

Publikácia *Muzea v přírodě: Jedinečná cesta muzejnictví* nevznikla ako kompendium, čiže ako odborná príručka jestvujúcich poznatkov o múzeách v prírode. Je to skôr ucelený súhrn štúdií, ktorého ideovým podnetom sa stala Ministerstvom kultúry Českej republiky ini-

ciovaná Koncepcia rozvoja múzejníctva v Českej republike na roky 2015 – 2020. V týchto súvislostiach *Národní muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm* vyzvalo zainteresovanú odbornú verejnosť, aby kriticky zhodnotila jestvujúce poznatky a z pozície nových teoretických a konceptuálnych prístupov nasmerovala trajektóriu rozvoja múzeí v prírode. Prvým krokom zverejnenia zhromaždených podnetov sa stala konferencia *Poslání a budoucnost muzeí v přírodě v České republice* (2018). Výnimočný záujem o túto konferenciu, ako aj rozsah nastolených konceptuálnych, ale aj praktických problémov, našli aj zodpovedajúce vyústenie v publikačných výstupoch. Jedným z nich je recenzovaná publikácia a tým druhým príručka *Muzea v přírodě v České republice: teoretická a metodická východiska* (Bryol, Dolák, Drápalová, Koudelová, Langer, 2019).

Publikácia, ktorú predstavujem, je kolektívnym dielom. Na jeho tvorbe sa podieľali takmer tri desiatky špecialistov z oblasti problematiky múzeí v prírode, z radov múzejných, univerzitných a ďalších rezortných pracovísk. Výsledkom takto zostaveného autorského kolektívu je súhrnná, vecne bohato nasýtená a interdisciplinárne podchytená vďaka fenoménu múzeí v prírode. Obsah publikácie je rozvrhnutý do dvoch častí. Príspevky s teoreticko-metodologickým zameraním sú zoskupené v segmente so záhlavím *Institute*, príspevky s prevádzkovo-prezentačným zameraním sú v časti nazvanej *Člověk*. Už z takejto strohej obsahovej štruktúry je zřejmé, že publikácia nebola koncipovaná ako korpus encyklopedických dát, ale ako sonda do podstaty tvorby a fungovania múzeí v prírode.

Vstupná teoreticko-metodologická časť publikácie sprostredkováva prehľad toho, ako sa rozmanitosť koncepcií múzeí v prírode, ako aj dynamika poznatkov v sociálnych vedách, premietali do nových paradigiem podstaty a poslania múzeí v prírode. Za hlavné piliere ich tvorby a funkcie boli označené trendy, že musia byť pamäťovou inštitúciou vytvorenou na dôslednom výskumnom, dokumentačnom a interpretačnom základe prezentovaných reálií. A zároveň aj na prífazlivom osvetovom a relaxačnom účinkovaní. Múzea v prírode majú pôsobiť ako jedinečný a svojbytný formát ochrany, starostlivosti a poznávania kultúrneho

dedičstva. Nemajú slúžiť iba na zábavu a rozptýlenie. Ani iba ako atraktívne zhľuky inde už dožitých stavieb a predmetov, prífazlivo zakomponovaných do prírodného či urbanizovaného prostredia. A nemajú sa ani profilovať len na inscenáciu folklórnych programov a na ponuku jarmočných šiatrov. Múzea v prírode majú mať oveľa komplexnejšie poslanie. Majú byť špecializovanou expozíciou v prírode sprostredkovávajúcou priestorové, časové a prírodné i historické súvislosti. Majú byť rekonštrukciou historického životného prostredia a svojbytného spôsobu života predchádzajúcich generácií (Drápała, 2019: 12–29).

Na túto úvodnú štúdiu nadväzujú príspevky k metodickým zásadám tvorby a činnosti múzeí v prírode (Bryol, 2019: 31–44) a ku špecifiku kultúrno-pamäťového konštruktu múzeí v prírode (Michalička, 2019: 53–66). Novátorský je príspevok venovaný problematike múzea v prírode ako experimentálneho laboratória pri rekonštrukcii stavebných technológií (Novotný, 2019: 67–73). Úvodnú časť publikácie dokonpletizujú príspevky, ktoré problematiku múzeí v prírode rozpracovávajú so zreteľom na ochranu prírodného dedičstva a pamiatkovú starostlivosť, ako aj so zreteľom na legislatívne, stavebné a protipožiarne predpisy.

Druhá časť publikácie je svedectvom toho, že zámerom jej tvorcov bolo odpovedať na dve

ťažiskové otázky. Ak v prvej časti publikácie autori uvažujú o tom, čo majú múzeá v prírode prezentovať, druhá časť je upriamená na to, ako to majú prezentovať. Povedané slovami tvorcov publikácie: ... *prezentačná činnosť múzeí v prírode má takú istú dôležitosť, ako činnosť tezauračná* (Vojancová, 2019: 143).

Zaiste nie je náhoda, že druhá časť publikácie má názov *Človek*. Korešponduje to s metodologickým princípom, že materiálna vec nemôže sociálnych vedcov zaujímať mimo jej sociálnej existencie. Mimo jej vzťahu k človeku, ktorý ju vytvoril a ktorý si ňou slúži. Preto už v úvodnej štúdií druhej časti publikácie je dôraz položený na tom, že múzeá v prírode majú prezentovať nielen široký sortiment stavieb a najrozličnejších vecí v nich a okolo nich. Aby tieto exponáty mohli presvedčivo plniť svoju funkciu, areál múzea v prírode treba prezentovať v jeho oživení. Čiže aj so živým predstavením výrobných technológií, stravovacích návykov, obyčajových, folklórnych a mnohých ďalších kultúrnych prejavov. Takto koncipovaná prezentácia by nemala byť iba obrazom tradičnej roľníckej spoločnosti, ale aj obrazom industriálnej, urbanizovanej, konfesionálne, etnický či inak diverzifikovanej spoločnosti a jej kultúrnej rozmanitosti (Šimša, 2019: 117–141).

V stručnej reflexii sa nedá obsiahnuť, čo všetko posudzovaná publikácia prináša. Nazdávam sa však, že aj z toho, o čom som sa zmienil, sa dá vyrozumieť, že reč bola o značne komplexnej, a aj inovatívnej publikácii. Aj o jej tvorivom prínose, ktorý má čím oslovit aj odborníkov v oblasti múzeí v prírode na Slovensku/ slovenských muzeológov.

JÁN BOTÍK,
Dunajská Lužná

LITERATÚRA

- Beneš, J. (1961). Pojetí národopisních muzeí v materiálech UNESCO. *Československá etnografie*, 9, 420–422.
- Bryol, R. (2019). Vymezení metodických zásad zakládání a činnosti muzeí v přírodě. In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 31–44).
- Bryol, R., Dolák, J., Drápalová, L., Koudelová, J., Langer, J. (Eds.) (2019). *Muzea v přírodě v České republice: teoretická a metodická východiska*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm.
- Drápalová, D., Kuminková, E. (2019). Úvod. In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 7–11).
- Drápalová, D. (2019). Definice muzea v přírodě a limity jeho naplňování. In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 12–30).
- Jeřábek, R. (1976). Výtvarný zřetel v budování národopisných muzeí v přírodě. *Národopisné aktuality*, 13(3), 211–216.
- Langer, J. (1981). *Národopisná muzea v přírodě. Teoretická a metodická východiska k realizaci*. Rožnov pod Radhoštěm: Valašské muzeum v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm.
- Michalička, V. (2019). Muzea v přírodě – specifika kulturně-paměťového konstruktů. In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 53–66).
- Novotný, M. (2019). Muzeum v přírodě jako experimentální laboratoř (na příkladu rekonstrukce stavebních technologií). In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 67–73).
- Šimša, M. (2019). Model prezentace, prezentace jako objekt teorie. In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 117–141).
- Štika, J., Langer, J. (1989). *Československá muzea v přírodě*. Martin – Ostrava: Osveta – Profil.
- Vařeka, J., Frolec, V. (2007). *Lidová architektura: Encyklopedie*. Praha: Grada.
- Vojancová, I. (2019). Způsoby prezentace, interpretace, edukace a ožívání v muzeích v přírodě. In: E. Kuminková (Ed.), *Muzea v přírodě. Jedinečná cesta muzejnictví*. Národní muzeum v přírodě: Rožnov pod Radhoštěm (s. 142–152).

JÚLIA MARCINOVÁ:

Pamäťové inštitúcie ako pomoc pri výskume tradičného odievania (na príklade výskumu tradičného odevu obce Úpor)

[Memory Institutions as a Support Tool in the Research on Traditional Clothing (Through the Example of the Research on Traditional Clothing of the Municipality of Úpor)]

Múzeum a Kultúrne centrum južného Zemplína v Trebišove, Trebišov 2020, 70 s.

JÚLIA MARCINOVÁ, SOŇA JAMEČNÁ:

Z tej doliny na tú. Tradičné odievanie v obciach okolia Žiliny v 1. polovici 20. storočia

[From One Valley to Another. Traditional Clothing in the Municipalities around Žilina in the First Half of the 20th Century]

Krajské kultúrne stredisko v Žiline, Žilina 2020, 181 s.

V minulom roku vyšli dve zaujímavé publikácie o odevnej kultúre. Prvá z publikácií má skôr charakter metodickej príručky a má slúžiť ako pomôcka pri výskume laikmi, ktorí sa zaoberajú výskumom ľudového odevu. Druhá publikácia má opisno-komparatívny charakter a zameriava sa na opis odievania v jednotlivých obciach v rámci konkrétnej lokality. Hoci by sa dalo povedať, že o ľudovom odevu, a celkovo o odevnej kultúre, vyšlo už pomerne veľa publikácií, po podrobnom preskúmaní by sme mohli konštatovať opak. Odevná kultúra, či už vo vidieckom alebo v mestskom prostredí v rôznych obdobiach histórie, i nedávnej, je stále aktuálna a poskytuje množstvo výskumných tém. Odevná kultúra predstavuje svojím spôsobom jeden z druhov neverbálnej komunikácie. Oblečenie prezrádza o svojom nositeľovi prinajmenšom základné informácie, ako napríklad jeho zamestnanie, príležitosť pri akej má aktuálne daný odev, pohlavie, príslušnosť k určitej subkultúre, k etniku atď. Oblečenie má svoje funkcie a môžeme taktiež rozpoznať určité štruktúry, jednak štruktúry v rámci odevu samotného, ale i v rámci štruktúry spoločnosti (Truchlík, 2019: 30–33).

Ak by sme skúmali podobu a funkciu odevu ľudových vrstiev v minulosti, možno sa ob-

javi otázka: *a prečo by sme mali skúmať odev v minulosti, keď máme mnoho artefaktov a publikácií?* Aby sme poskytli na túto otázku adekvátnu odpoveď, je potrebné si uvedomiť, že i v súčasnosti sa objavujú mnohé fenomény, v rámci ktorých sa prejavuje tendencia zachovať „tradičné“ prvky odievania našich predkov. Medzi tieto fenomény môžeme zaradiť napríklad rôzne folklórne telesá, ktoré používajú pri scénickom prejave kostýmy vychádzajúce z ľudového odevu konkrétnej lokality. Tieto kostýmy sú medzi laikmi známe pod názvom „kroj“, ktorý má viacero definícií (Křížová, 2011: 5–6). Mnohé z týchto folklórnych telies pochádzajú z obce, prípadne majú repertoár z obce, v ktorej už zanikol ľudový odev na prelome 19. a 20. storočia, prípadne v prvej polovici 20. storočia. Niektorí jednotlivci z týchto zoskupení sa snažia tento odev rekonštruovať, resp. obnoviť. Tu však vyvstáva ďalšia otázka: *robia to títo zanietení jednotlivci správne?* Mnohí si vieme prestaviť, že rôzni laici, bez odborných skúseností, bez skúseností s terénnym výskumom môžu v takomto prípade narobiť viac „škody“, než úžitku. Pokiaľ sa totiž pri výskume odevu v rámci jeho rekonštrukcie nepostupuje správne a nepracuje sa s rôznymi prameňmi, výsledok rekonštrukcie môže byť nepresný, prípadne úplne nesprávny. Už tento jav môžeme považovať za odpoveď na otázku v úvode. Mohli by sme na

ňu odpovedať tiež protiotázkou: *ako máme skúmať odev ľudových vrstiev na vidieku v minulosti?* Na to sa snaží odpovedať aj autorka publikácie *Pamäťové inštitúcie ako pomoc pri výskume tradičného odievania (na príklade výskumu tradičného odevu obce Úpor)*, ktorá vyšla aj vďaka spolupráci s Múzeom a Kultúrnym centrom južného Zemplína v Trebišove. Má slúžiť ako pomôcka alebo skôr ako metodická príručka pre laikov pri výskume v rámci rekonštrukcie ľudového odevu konkrétneho obdobia. Autorka predstavuje v publikácii postup, ako spracovávať rôzne pramene a aké pramene pri výskume odevu je možné použiť v rámci pamäťových inštitúcií. Celý tento proces uvádza na príklade obce Úpor na východnom Slovensku v okrese Trebišov. Obec Úpor je administratívne v súčasnosti spolu so Zemplínskym Klečenovom časťou väčšej obce Zemplínska Nová Ves. Práve v tejto obci pôsobia dve folklórne skupiny prezentujúce miestny folklór.¹ Avšak v tejto časti obce ľudový odev charakteristický pre prelom 19. a 20. storočia zanikol ešte v priebehu prvej polovice 20. storočia, resp. po druhej svetovej vojne. Júlia Marcinová si práve preto vybrala túto lokalitu ako príklad. Ukazuje, ako pristupovať k výskumu na základe písomných, ikonografických a hmotných prameňov v spolupráci s pamäťovými inštitúciami.

Autorka v úvode charakterizuje rôzne pamäťové inštitúcie a možnosti ich využitia, resp. ich prínos v rámci skúmania odevnej kultúry. Najväčšiu pozornosť zameriava na múzeá, ale nezabudla spomenúť prínos galérií, archívov, knižníc i rôznych webových stránok. Múzeá tvoria podstatnú časť výskumu, s tým sa nedá nesúhlasiť, avšak v rámci empirického výskumu môžu zohrávať v určitých prípadoch omnoho významnejšiu rolu napríklad archívy, prípadne knižnice. Samozrejme, závisí to od výskumnej témy. Ak sa však zameria na tému odievania obyvateľstva v určitom období, archívy sú jednoznačne vhodným miestom. Pomerne často sa v nich nachádzajú okrem písomných dokladov i ikonografické materiály. Autorka síce tento fakt

uvádza a upozorňuje naň, ale už ho ďalej nerozoberá. Ako príručka pre vykonanie výskumu sa priam žiada poskytnúť konkrétne ukážky, najmä ak je text publikácie adresovaný laickým čitateľom. V tomto prípade mám na mysli rôzne cestovné pasy a povolenia, legítimácie a pod., ktoré mnohokrát obsahujú aj fotografie osôb, ktorým boli doklady vydané. Ďalším dôležitým prameňom pri výskume môže byť kronika, napríklad školská, obecná a pod. V takýchto kronikách sa môžu nachádzať podstatné informácie o výrobcoch odevu, teda o krajčíroch, obuvníkoch a pod. V úvodoch kroník sa môže objaviť opis odevu danej lokality, prípadne spôsoby získavania odevu pred a počas vojny atď. (Toncrová, 2014).²

Aj keď je kniha zameraná najmä na výskum odevnej kultúry prostredníctvom pamäťových inštitúcií, oceňujem, že jedna časť, síce krátka, je venovaná i návodu na terénny výskum prostredníctvom interview. Čitateľ tu nájde návod, ako postupovať v prípade výskumu v teréne, základné informácie ako viesť rozhovor a taktiež základný okruh otázok, ktoré kľásť narátorom.

V nasledujúcich kapitolách sa už autorka venuje konkrétnym zozbieraným materiálom o ľudovom odevu v obci Úpor. Písomné pramene využíva najmä z výskumu Aleny Rybárikovej, pracovníčky ÚLUV-u, ktorá realizovala v roku 1974 v Úpore výskum. Svoje závery následne publikovala v *Národopisných informáciách* (Rybáriková, 1988: 149). Júlia Marcinová na základe týchto poznatkov opisuje jednotlivé odevné súčiastky ženského a mužského odevu ľudových vrstiev z prelomu 19. a 20. storočia. Ako doklad k tomuto prameňu sú v knihe použité kresby Viery Škrabalovej z Múzea ľudovej umeleckej výroby ÚLUV z roku 1973. Dôležitá pozornosť je venovaná hmotným pamiatkam vo forme dochovaných odevných súčiastok uložených v depozitári Múzea a Kultúrneho centra južného Zemplína v Trebišove. Na tomto mieste je potrebné vyzdvihnúť autorkin návod na spracovanie informácií o pôvodnom vlastníkovi daných predmetov. Na rôznych konkrétnych príkla-

1 V časti Úpor pôsobí folklórna skupina Jarina a v časti Zemplínsky Klečenov pôsobí folklórna skupina Klečenovčanka.

2 Okrem analýzy kroník môže byť pri výskume odevnej kultúry zaujímavým zdrojom aj periodická tlač, viď Altman, 2014.

doch poukazuje na potrebu správneho spracovania informácií, ktoré si výskumník môže zaznamenať do rôznych pomocných tabuliek. Upozorňuje tak laického výskumníka na fakt, že jednotlivé odevné súčiastky sa môžu v priebehu rôznych období meniť, nahrádzať inými súčiastkami a pod. Zobrazuje to aj ukázková tabuľka s kompletným prierezom vývoja konkrétnej súčiastky – zástery. Po hmotných prameňoch nasleduje analýza ikonografických materiálov vo forme starých fotografií, ktoré sú vo vlastníctve múzea. Na záver autorka zameriava pozornosť na folklórne skupiny pôsobiace v obci a na ich „kroj“. Sleduje vývoj scénického kostýmu v oboch folklórnych telesách, pričom porovnáva, či vychádza tento kostým z ľudového odevu v danej lokalite a do akej miery bol kostým poznačený amatérskym prístupom v rôznych obdobiach. Napríklad vo folklórnej skupine Jarina z Úporu si dávali šiť kostýmy najskôr v roku 1999, teda po svojom vzniku a následne až v roku 2017. V skupine tak majú starší a novší kroj. Autorka poukazuje na rozdiel medzi krojmi, vyrobenými vo dvoch odlišných obdobiach. Zaujímavým grafickým spôsobom ukazuje konkrétne súčiastky tohto kostýmu, vychádzajúceho z odevu Úporčanov na prelome 19. a 20. storočia, ale tiež ukazuje ostatné „nesprávne“ odevné súčiastky, pričom sa snaží nájsť dôvod takého prístupu.

V súčasnosti je mnoho nadšencov v rámci folklorizmu, členov folklórnych skupín či súborov, ktorí sa snažia o rekonštrukciu ľudového odevu lokality, v ktorej pôsobia. Odev, ktorý vytvoria, využívajú prevažne v podobe scénického kostýmu v domácich folklórnych telesách. Som presvedčený, že táto publikácia má veľký potenciál práve ako pomôcka pre vyššie spomínanú skupinu ľudí. Laici sa dozvedia veľa zaujímavých a cenných rád, ktoré im pomôžu dopátrať sa k čo najpresnejšej podobe ľudového odevu v skúmanom období. Výsledky takýchto výskumov, v prípade, že budú kvalitne vykonané, môžu následne slúžiť ako ďalšie pramene, resp. podklady pri širšom výskume odievania v konkrétnom období v širšom geografickom priestore. V texte sú tiež použité rôzne grafické ikonky, ako domček, otvorená kniha, výkričník, smajlík a podobne. Autorka sa snaží ich prostredníctvom čitateľa upozorniť na zaujímavosť či upriamiť

pozornosť na nejakú konkrétnu odbornú prácu.

Publikácia má však podľa mňa aj niekoľko nedostatkov, ktoré sa týkajú štruktúry a obsahovej stránky. Z hľadiska členenia by bolo pre čitateľa jednoduchšie rozdeliť jednotlivé kapitoly na písomné, hmotné a ikonografické (obrazové) pramene, kde by mohla autorka každý prameň opísať samostatne. Autorka sa však v štvrtej kapitole „Výskum tradičného odievania na príklade odevu obce Úpor“ zameriava na písomné a ikonografické pramene z výskumov ÚLUV-u a na hmotné pramene v zbierkach múzea. Následne celá piata kapitola je zameraná na analýzu fotografického materiálu. Toto členenie pôsobí neštandardne, hlavne ak má kniha slúžiť ako metodická príručka. Prívetivejšie by snáď pôsobilo, ak by jadro tvorili tri kapitoly, pričom jedna by sa zameriavala výhradne na písomné pramene (texty Aleny Rybárikovej), druhá na hmotné pramene (zbierkové predmety múzea) a posledná na ikonografické pramene (kresby z ÚLUV-u spolu s analýzou fotografií). Po obsahovej stránke chýbajú viaceré všeobecné príklady, prípadne základná ukážka typológie odevných súčiastok. Tento návod na výskum tradičného odevu cez pamäťové inštitúcie nabáda k pozitivistickému, t. j. opisnému prístupu, čo je však pochopiteľné vzhľadom na skupinu ľudí, ktorej je návod určený. Pamäťové inštitúcie pred-

stavujú jeden z najdôležitejších zdrojov, napriek tomu je potrebné sa zamerať okrem nich i na ďalšie pramene. V príručke tohto typu by tiež nemali chýbať základné zásady etiky výskumu.³

Tradičnú odevnú kultúru a jej premeny v prvej polovici 20. storočia je možné skúmať v rámci etnografických regiónov, prípadne v rámci vybraného administratívneho územného celku. Takto sa v ostatných desaťročiach mapuje Žilinský kraj. V roku 2017 vyšla publikácia k uvedenej téme z obcí okresu Bytča (Jakubík, Srnáková, Svetkovská, 2018). K odevnej kultúre obcí okresu Žilina vyšli tri publikácie autoriek Júlie Marcinovej a Sone Jamečnej. Keďže sa v tomto okrese nachádza početné množstvo obcí, rozhodli sa rozdeliť toto územie na tri časti, mohli by sme povedať, že na etnografické oblasti. Prvá publikácia sa zamerala na tradičný odev Terchovskej doliny (Knapcová, Jamečná, 2010), druhá Ražskej doliny (Marcinová Knapcová, Jamečná, 2012) a posledná z nich sa zameriava na obce susediace s mestom Žilina. Práve tej poslednej s názvom *Z tej doliny na tú. Tradičné odievanie v obciach okolia Žiliny v 1. polovici 20. storočia*, ktorá vyšla v minulom roku, venujem niekoľko riadkov.

Knihá dopĺňa mozaiku sledovania procesov premien v odevnej kultúre, jednak severozápadného Slovenska, ale aj v rámci celého Slovenska. Publikácia zachytáva rôzne podoby tradičného odevu vidieckych spoločenstiev s cieľom podať čitateľovi základné informácie. Autorky čerpali z primeraných zdrojov a prameňov.⁴ Charakterizujú procesy zmien v odievaní. Nezaoberajú sa výhradne ľudovým, resp. ako píšou autorky, „tradičným“ odevom, ale za-

chytávajú azda jeden z najdôležitejších javov – prechod od doma vyrábaného odevu ku konfekčnému odevu. Pri každej obci sa snažia načrtnúť stručne históriu, etnické, prípadne konfesijné zloženie, spôsob obživy v danom období. Autorky sa snažia zachytiť, pokiaľ je to možné a majú dostatok materiálov, ešte tzv. predkonfekčný odev, opisujú jednotlivé odevné súčiastky a následne sa snažia načrtnúť základné mechanizmy, ktoré spôsobili „odloženie“ tradičného odevu a prechod ku konfekčnému, kupovanému. Pri každej obci opisujú samostatne ženský, mužský, ale i detský spôsob odievania.

Význam takéhoto typu publikácií spočíva aj v tom, že zachytávajú tiež pomenovania jednotlivých odevných súčiastok, pričom takýto materiál môže slúžiť ako východisko komparačného štúdia, či prípadne ako podklad pre väčšie súborné dielo. Takto zamerané knihy považujem tiež za dôležité pre poznanie vývinu tradičnej kultúry skúmaných lokalít, no tiež pre kolektívny scénického folklorizmu. Publikácie tohto typu tak môžu slúžiť ako jeden zo zdrojov informácií pri tvorbe kroja ako kostýmu.⁵ Kniha odhaľuje aj rôzne špecifiká v rámci jednej oblasti. Príkladom môže byť aj obec Rosina, susediaca s mestom Žilina. Tu autorky popisujú v priebehu sledovaného obdobia päť vývinových stupňov ženských rukávco. Odlišujú tiež rozdiely v názvosloví odevnej plachty, v Rosine zvanej *pôlka*. Je to typ plachty, zloženej do trojuholníka, ktorá bola preložená okolo krku a na hrudi sa krížila do tvaru písmena X. Zatiaľ čo vo všetkých okolitých obciach sa táto odevná súčiastka nazývala *skosa/skoska*, v Rosine to bola *pôlka*. Avšak názvom *pôlka* v danej výskumnej ob-

3 V Českej republike vyšla v roku 2014 krátka metodologická príručka pre výskum etnokultúrnych tradícií (Toncová, Uhlíková, 2014).

4 V práci však chýba jeden podľa mňa podstatný zdroj, a to výskumy Drahomíry Stránskej, ktorá v tejto oblasti západného a severozápadného Slovenska uskutočnila mnoho výskumov, zameriavajúcich sa najmä na účasť a pokrytie hláv u žien. O účesoch a pokrytí hláv, ale i o odevných plachtách na severozápade Slovenska, teda i v okolí Žiliny pozri (Stránská, 1927a; Stránská, 1927b; Stránská, 1929). Stránská sa pokúsila vo svojom diele *Lidové kroje v Československu* (1949) vytvoriť aj typológiu odevu a taktiež názvoslovie strihov jednotlivých odevných súčiastok. Táto typológia sa stále vyvíja a je uplatňovaná najmä kolegami v susednej Českej republike (Šimša, 2008: 63–72; Jerábková, 2014). Vzhľadom na početné výskumy Stránskej na území dnešného Slovenska a na jej články o odevu na Slovensku, kde túto typológiu používa, sa samo ponúka spracovanie tejto typológie a jej aplikácia aj na našom území.

5 Tu môžeme vidieť prepojenosť tejto knihy s predchádzajúcou metodickou príručkou. Práve takéto publikácie sú jedným z dôležitých písomných, ale i ikonografických materiálov.

lasti, okrem Rosiny, nazývali inú odevnú súčiastku, taktiež plachtu. Táto plachta však na rozdiel od *skosy* mala podlhovastý tvar a nosievala sa jednoducho prehodená cez plec. Túto súčiastku ženy použili prvýkrát na svadbe, z čoho autorky vyvodzujú jej obradnú funkciu (Jeřábková, 2009: 81–90).

Publikácia uvádza v prípade obce Peklina zaujímavú okolnosť. V tejto obci vypukol v roku 1939 požiar, ktorý pohltil celú obec. Nezachovali sa tak ikonografické materiály vo forme fotografií ani písomné pramene, k podobe odevu z obdobia pred požiarom. Autorky tak vychádzali zo spomienkového rozprávania obyvateľov a podarilo sa získať všetky dostupné informácie získané od narátorov prostredníctvom interview.

Na záver si dovoľím polemizovať s terminológiou a typológiou použitou v oboch publikáciách, kde sa používa termín „ľudový odev“. Osobne preferujem pojem „ľudový odev“, ktorý viac vystihuje podstatu javu, ktorý chcela autorka zachytiť. Toto spojenie odkazuje na odev nosený ľudovými vrstvami. Termín „ľudový odev“ je však spätý aj s termínom „kroj“. K jeho ustáleniu došlo v priebehu 19. storočia. Z rôznych prameňov vyplýva, že týmto termínom nazývali prevažne sviatočný odev roľníckych vrstiev. Po 2. svetovej vojne bol tento termín postupne nahrádzaný termínom „ľudový odev“, ktorý okrem sviatočného odevu zahŕňa aj odev pracovný, na všedný deň a pod. V súčasnosti sa pod termínom „kroj“ chápe tiež odev ľudových vrstiev, ale v spojitosti hlavne s odevom sviatočným a obradovým (Křížová, 2011: 5–6; Jeřábková, 2014: 12–23). Široká verejnosť, mimo odborných kruhov, slovom „kroj“ označuje všeobecne ľudový odev, v prevažnej miere však scénický kostým používaný rôznymi folklórnymi telesami. V tomto význame je „kroj“ používaný aj v oboch publikáciách.

V každom prípade, ako už bolo uvedené, obe knihy sú venované širokej verejnosti a majú náučno-populárny charakter. Ich cieľom je sprístupniť získané informácie laickej verejnosti čitateľným spôsobom, na čo autorka použila početné fotografické podklady. V texte učí, ako s týmto obrazovým materiálom pracovať, na čo si dávať pozor a pod. Napriek uvedeným výhradám považujem obe publikácie za vhodnú formu prezentácie poznatkov širo-

kej verejnosti. Z odborného hľadiska však za prínosnú považujem hlavne publikáciu *Z tej doliny na tú*, ktorá môže slúžiť ako zdroj pri komparácii podôb a zmien v odievaní v rámci Slovenska alebo širšieho geografického priestoru.

TOMÁŠ TRUHLÍK,
Brno

LITERATÚRA

- Altman, K. (2014). *Periodický tisk jako zdroj etnologického poznání*. Etnologický ústav AV ČR.
- Jakubík, J., Srnáková, D., Svetkovská, V. (2018). *Aj tí pamätníci už nepamätajú... Ľudové odievanie v obciach okresu Bytča z 1. polovice 20. storočia*. Žilina: Krajské kultúrne stredisko v Žiline.
- Jeřábková, A. (2009). Plachty jako relikty středověkého svrchního oděvu. In: A. Křížová (Ed.), *Ornament – oděv – šperk. Archaické prvky materiální kultury*. Brno: Masarykova univerzita (s. 81–90).
- Jeřábková, A. (2014). *Lidová oděvní kultura. Příspěvky k ikonografii, typologii a metodologii*. Brno: Masarykova univerzita.
- Knapcová, J., Jamečná, S. (2010). *Čo vršok prejdeš, to iný kraj nájdeš*. Žilina: Krajské kultúrne stredisko v Žiline.
- Křížová, A. (2011). *Lidový oděv a historický kostým (Poznámky k terminologii, formě a funkci oděvu)*. *Národopisná revue*, 11(1), 5–9.
- Marcinová Knapcová, J., Jamečná, S. (2012). *Z vršku do doliny. Ľudové odievanie Rajeckej doliny v 1. polovici 20. storočia*. Žilina: Žilinské kultúrne stredisko v Žiline.
- Stránská, D. (1927a). Ze studia slovenských krojů I. Zavítí ženské hlavy na západním Slovensku. *Národopisný věstník československý*, 20(1), 37–56.
- Stránská, D. (1927b). Ze studia slovenských krojů II. Úprava ženského účesu na západním Slovensku. *Národopisný věstník československý*, 20(1), 315–330.
- Stránská, D. (1929). Ze studia slovenských krojů III. Příspěvky o oděvacích plachtách v Trenčansku. *Národopisný věstník československý*, 22(1), 37–53.
- Stránská, D. (1949). *Lidové kroje v Československu. I. Čechy*. Praha: J. Otto.
- Šimša, M. (2008). Soukenné nohavice – dě-

dictví středověku, či přínos karpatské pas-
tevecké kultury?, *Národopisná revue*, 18(2),
63–72.

- Toncrová, Š. (2014). *Praktická příručka k te-
rénnímu výzkumu obecních a školních kro-
nik*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Toncrová, Š., Uhlíková, L. (2014). *Terénní vý-
zkum etnokulturních tradic. Metodologická
příručka*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Truchlík, T. (2019). *Procesy zmien v odevnej
kultúre v Javorníkoch od polovice 19. storo-
čia do polovice 20. storočia na príklade obcí
Štiavnik a Veľké Rovné* [dizertačná práca],
Brno: Masarykova univerzita.

LENKA OVČÁČKOVÁ (Ed.) a kol.:
**O pôvodu kultúry. Biologické,
antropologické a historické koncepcie
kulturní evoluce**
[On the Origins of Culture. Biological,
Anthropological and Historical
Concepts of the Cultural Evolution]
*Academia. Galileo. Svazek 68. Akademie
věd České republiky, Praha 2017, 437 s.*

Keď v roku 2012 schválila Univerzita Karlova v Prahe nový medziodborový výskumný projekt Univerzitných výskumných centier UNCE s názvom *Príroda a kultúra – interakcia kultúrnej a biologickej evolúcie v medziodborovej perspektíve*, pretrvávala v českých i v slovenských akademických kruhoch skepsa, či je možné také rozmanité a tradíciami jednotlivých vied natolko vrstvené či izolujúce vedecké prístupy premostiť nejakou spoločnou výpoveďou o pôvode kultúry. Tri vedecké pracoviská v rámci Přírodovědecké fakulty, Fakulty humanitních studií a Centra pro teoretická studia UK pod vedením Jana Havlíčka v nasledujúcich piatich rokoch vykonali revíziu evolucionistických prístupov vo svojich vedných disciplínach, syntetizovali výsledky aktuálnych výskumov a predstavili prehľad tém a metód uplatňovaných v antropológii, archeológii, biológii, filozofii a v historických vedách. Môžeme sa pýtať spolu so Zdeňkom Kratochvílom, ktorý napísal úvod k projektovému výstupu *O pôvodu kultúry*, čo by malo byť také pohoršujúce na takomto kroku, na bezpochyby najplyvnejšej teórii vedeckého vysvetľovania dy-

namiky a vývoja kultúry (*Konflikt interpretácií?*, s. 14). Podvedome máme možno na mysl určité neduhy prevažujúco interpretatívnych vied, prebujnené pojmoslovné dedičstvo disciplín, ktoré robí ich texty vzájomne nezrozumiteľné, nadhodnotenie reči, ktorá dlhodobo zaostáva za myslou, či prehnaný význam vplyvu ideológie na kultúru. Pre súčasníka sa zdá byť často urážlivé predstaviť si, že v jeho kultúrnom konaní môže existovať nejaká nevedomosť, predstava, že u každého môžeme rozpoznať kontinuálnosť jeho slov, činov a správania takmer do praveku, ba čo „horšie“, mimo ľudské pokolenie.

V antropologických disciplínach stále žneme (asi) zaslúžené plody nedôvery k mainstreamovým vedeckým teóriám. Jeden z dôvodov musíme hľadať v spojitosti s pretrvávajúcim vykresľovaním výsledkov evolučných výkladov v úsvitoch našej vedy spojených s unilinerárnym vývojom, koloniálnou expanziou Západu či dokonca ideologicky zneužitou náukou o rasách. Tak, ako je stereotypné, i vyslovene zavádzajúce, zjednodušene ilustrovať spleť a komplexnosť biologickej evolúcie kolekciou Burianových obrázkov, rovnako je zjednodušujúce spájať kultúrnu evolúciu obmedzením sa na výklad Morganových štádií vývoja spoločnosti. V kapitole Lindy Hroníkovej (s. 107–126) je význam nestorov evolučnej školy E. B. Tylora, L. H. Morgana a J. G. Frazera doplnený aj krátkou úvahou, ako to bolo ďalej s ich odkazom v časoch výslnia už iných antropologických teórií. Koncepty nazerania na kultúru ako na kumulujúci proces (Hésiodos, Lucretius) sú v publikácii obsiahnuté v kapitole Elišky Fulínovej a Vojtěcha Hladkého (s. 25–45), novoveké premeny predstav o kultúre a prírode v kapitole Tomáša Hermana, Vojtěcha Hladkého a Lucie Čermákovéj (s. 47–86), monizmus Ernsta Haeckela v kapitole editorky publikácie Lenky Ovčáčkovej (s. 87–104). Rakúska škola etológie človeka sa priamo spája so žiakmi K. Lorenza. Lorenz kultúrnu a biologickú evolúciu nepovažoval za dva oddelené procesy, ale za jeden vzájomne prepletený a podmienujúci sa vývojový sled. Za najvýznamnejší ľudský znak považoval symbolické myslenie a zhustenú komunikáciu, ktorá vyústila do pojmového myslenia (Lorenz, 1950). Stanislav Komárek vo svojej kapitole (s. 144–156) približuje svet

vnímania kultúry u iných, menej známych Rakúšanov – O. Koeniga a I. Eibl-Eibesfeldta. Ten posledný zdôrazňuje sociálny aspekt ľudskej existencie, nutnosť zmysluplnej kooperácie a citovej previazanosti v rámci society, v ktorej človek žije. Upozorňuje, že v globálnom svete komplexných kultúr prenášame konkrétne vnímanie iných – blízkych na celé ľudstvo, akoby na vlastné „osudové spoločenstvo“. Podobné obavy sa evolučne spájali u človeka len s vlastnými lokálnymi spoločenstvami, teda tam, kde človek denne žil, mohol osobne poznať všetkých jej členov a mohol si k nim takto vytvoriť osobné vzťahy.

Aktuálne teórie a metódy výskumu vývoja kultúry začína Jaroslav Flegr pojednaním o memetike (s. 159–182). Na stránkach tohto časopisu boli teória memetiky i jej kritika dostatočne priblížené, minimálne v texte Vladimíra Bahnu *Vysvetlenie kultúrneho vývoja z hľadiska evolučnej teórie: možnosti a obmedzenia* (2010). Flegr nás viac upriamuje k pochopeniu mechanizmov súťaživosti – priamych a nepriamych kompetícií v kultúre. Veľmi vhodne uvádza príklady z folklóru (podobne ako S. Komárek), ktoré sú folkloristom blízke. Treba tu spomenúť, že práve folkloristika zastúpená v československých vedeckých školách (funkční štrukturalisti, semiotické školy – pražská a nitrianska) kontinuálne udržiavala učenie o kumulatívnych koncepciách vývoja kultúry, a to aj v obdobiach nepriazne interpretativistických spôsobov ich explikácie. Na základe toho si život folklóru vieme predstaviť aj z memetického pohľadu, prostredníctvom triedenia na základe stability, ťahu neaktívnych memov, variability i mutačného tlaku. Memetika si od čias svojho zrodu v 70. rokoch minulého storočia „užila“ časy výslnia i zatracovania. Nie je ťažké s memetikou polemizovať, mnohé javy kultúry sú viac produktom náhody, politiky a moci, než refazenia memov. To však neznižuje fakt, že veľkú časť kultúrnych javov, napríklad tie, ktoré sa šíria generačne, môžeme popísať a pochopiť práve zákonitosťami, ktoré popísala a študuje memetika (s.181). Jitka Lindová v kapitole *Kultúra – ľudské unikum?* (s. 280–318) poukazuje na stále pretrvávajúce stereotypy v spoločnosti i vo vede, keď definíciu kultúry – ako typických spoločných skupinových vzorcov správania zdieľaných spoločnými členmi society – spájame len s ľud-

skými spoločenstvami. Nikto nespochybňuje, že ľudská kultúra je ojedinelý jav, jej komplexnosť štruktúry, aj dynamika jej vývoja presahuje všetko, čo môžeme rozpoznať u iných druhov, vrátane tých človeku najbližších, teda primátov. Veľmi živou témou vo vede je nachádzať vysvetlenia k hromadeniu poznatkov o prejavoch kultúry u zvierat. Zámerom zaradenia kapitoly do publikácie vlastne ani nebolo odpovedať na otázku, či zvieratá majú kultúru alebo nie, ale ponúknuť prehľad o tom, čo rôzni autori považujú za kultúru zvierat a čo ich k tomu vedie (s. 281).

Petr Tureček a Jan Havlíček sa v kapitole *Kultúra jako předmět a produkt evoluce* hlbšie vyjadrujú k zmenám kultúry v čase (s. 183–229). Leitmotívom každej evolučnej teórie je riešenie problémov s ťažko uchopiteľnou kumulatívnosťou kultúry – nahromadením poznatkov. Alex Mesoudi (2011) priraduje k procesom zodpovedným za zmeny kultúry v čase prenos, zdroj variability, kultúrne selekcie, kultúrny drift, prirodzený výber a migrácie. Autori kapitoly vysvetľujú podiel týchto procesov na vývoji kultúry. K procesom selekcie, ku ktorým sa vyjadrujú aj iní autori kapitol, prikladajú výklad kultúrnych atraktorov. Modely kultúrnych atraktorov rátajú s prevahou určitých kultúrnych variantov pri prenose kultúr-

ry. Takto sa zužuje náhodnosť v selekciách kultúry, môžu sa uspokojivo vysvetliť univerzálne aj v kultúrach vzájomne odľahlých spoločenstiev. Kultúrne atraktory sú podľa Sperbera (pozri taktiež Sperberov text v tomto časopise – Sperber, 1998) určované ekologickými a psychologickými faktormi (s. 209), nie je však možné vždy jednoznačne určiť, ktorý z faktorov stojí za vznikom toho-ktorého kultúrneho atraktora (Sperber, 1996). Fylogenetické analýzy kultúrnych javov nabierajú na stále väčšej popularite. Okrem hľadania pôvodu jazykov, ktoré stálo na počiatku fylogenetického záujmu mimo biológiu, môžeme početné rekonštrukcie vývoja kultúry nájsť aj u archeológov (materiálna kultúra), antropológov (príbuzenské vzťahy) a folkloristov (rozprávky a mytológie). Ako píše Pavel Duda (s. 230–279), príbeh kultúrnej fylogenetiky potom nie je len ojedinelým príbehom pozoruhodných paralel medzi biologickou a kultúrnou evolúciou. Je to dôsledok podobného uvažovania vo vedných odboroch evolučnej biológie a kultúrnej antropológie, fylogenetiky a historickej lingvistiky – a neľahkého procesu, počas ktorého tieto odbory k sebe nachádzali cestu (s. 231). Pokiaľ v centre memetiky stoja procesy selekcie a segmentácie, pri fylogenetike je centrom pozornosti vertikálny generačný prenos kultúry. Je treba povedať, že s rastúcou komplexnosťou spoločenstiev význam generačnej dedičnosti kultúry klesá a technickou globalizáciou difúzie v aktuálnych generáciách rastie. Niektoré archaické javy, ako napríklad sužety rozprávok však vykazujú stále pozoruhodnú stabilitu, a to aj napriek zásadne zmeneným kontextom existencie ich replikantov. Duda popisuje význam prvých fylogenetických analýz jazyka pre ďalšie – iné komplementárne analýzy kultúrnych javov, ktoré otvorili možnosti porovnávať cesty kultúry pri jej putovaní časom a priestorom. Folkloristickú vedeckú obec zaujali predovšetkým posledné úspechy fylogenetických analýz rozprávok (Bortolini, Pagani, Crema, Sarno, Barbieri, Boattini, Sazzini, et al., 2017) a predtým všeobecne Tehraniho z Durhamskej antropologickej školy na poli analýz materiálnej kultúry (Tehrani, Collard, 2002; Tehrani, Collard, Shennan, 2010). Isteže, difuzionistické a polygenetické analýzy príbehov Aarne-Thompsonovho katalógu (Aarne,

Thompson, 1961) sa už dlhodobo očakávali. Svetový ohlas získala až fylogenetika rozprávok (hlavne tá o Červenej čiapočke ATU 333), keď na objasnenie vzťahov distribúcie rozprávkových motívov boli analyzované údaje s použitím konceptu kladistických genéz, bayesovských štatistik a fylogenetických sieťových metód. Práve tento úspech ukazujúce zradnosť pri zatracovaní jednotlivých historických antropológických škôl. Cesty k vedeckému úspechu fylogenetiky rozprávok viedli cez rozširujúce poznatky škôl evolucionizmu, difuzionizmu, historicko-geografickej školy a štrukturalizmu. Treba však vyzdvihnúť, že izolácie jednotlivých kultúrnych línií prúdeňia kultúrnych javov sú dnes rozpoznateľné predovšetkým zásluhou najnovších poznatkov modelových biasov a modelovaním jazykových a geografických bariér. K posúdeniu fylogenetických analýz prispievajú poznatky o povahe kultúrnych okruhov, ako metóda poznania rozšírenia geografických variantov. Tieto a iné ohraničenia a bariéry tvoria dobové rastre, cez ktoré kultúra v relatívne dlhých časových periódach „difunduje“ (s. 247).

Pozoruhodnosť biologickej a kultúrnej evolúcie kladie oprávnené predpoklady vyslovovať hypotézy o koevolúcii génov a kultúry, o čom pojednáva kapitola *Jak s námi žije minulost: epigenetika jako pojítka mezi kulturní a biologickou evolucí* od Jany Švorcovej a Karla Kleisnera (s. 349–371). Autori si kladú otázku, či má vôbec význam hovoriť o evolúcii kultúry a biologickej evolúcii, ako o dvoch rôznych procesoch. V takýchto postojoch, teda genocentrických a etnocentrických, sa ocitol dostatok priaznivcov viac menej zoskupených na základe vzájomnej neznalosti argumentácie tých druhých. Autori rozvíjajú vplyvné Boyd-Richersonove argumentácie podporené matematickými modelmi o spoločnej biokultúrnej evolúcii (Boyd, Richerson, 2005), ktoré sú založené na poznaní, že žiadnemu evolučnému procesu nemôžeme prisúdiť úplne primárne postavenie. Medzi biologickou dedičnosťou a symbolicky štruktúrovanou, sociálne ukotvenou a technologicky ovplyvňovanou existenciou človeka toho existuje omnoho viac, ako ponúka možnosť jednoduchej paralely. Autori diskutujú o pomerne nedávnych poznatkoch o epigenetickej dedičnosti správania sa človeka. Tá vedie k fyziologickým

zmenám, čo dokladujú autori na príkladoch adaptácie človeka. Často uvádzaným príkladom biokultúrnej evolúcie je trávenie laktózy u človeka (Itan, Jones, Ingram, Swallow, Thomas, 2010). Za schopnosť naďalej tráviť laktózu nad „rámeč“ detstva môže hypoteticky a zjednodušene jediná mutácia regulačnej sekvencie dominantného génu, ktorý riadi tento proces. Je príznačné, že početnosť týchto mutácií rastie v populáciách s dlhodobou mliečnou kultúrou stravovania, spracovania a konzervovania mlieka. To nás môže zvädzať k zovšeobecňujúcej hypotéze, že selekčné tlaky riadené kultúrou sú omnoho silnejšie, než tie ostatné. Môžeme to vysvetliť tak, že zásluhou rozvinutého sociálneho učenia sa daný kultúrny znak môže šíriť omnoho rýchlejšie, než genetická mutácia, pritom, čím viac jedincov si znak osvojí, tým väčší bude selekčný tlak na gény podporujúce tento znak (s. 353). S evolúciou úzko súvisí teoretická konštrukcia ník. Tá predovšetkým zdôrazňuje, že nielen prostredie mení jedincov danej populácie, ale individuálne dokážeme meniť svoje prostredie, čím sme schopní ovplyvňovať selekčné tlaky. Takto skonštruovaná nika je dedičná medzi generáciami, patrí do oblasti ďalšej, s kultúrou previazanej ekologickej dedičnosti.

Lepšie rozpoznať spojitosť procesov biologického a kultúrneho dedenia bráni celkom bazálny semiotický problém – problém s rozpoznávaním znaku, ako základnej štruktúrnej jednotky kultúrneho javu. Rovnakú neistotu máme v kultúrnej, ako aj v biologickej semiotike. Anton Markoš vedie kapitolu *Abiosféra a biosféra* (s. 321–348) v semiotickej binárnej línii dvoch evolúcií predbiotickou – keď neexistovala biosféra a symbolická komunikácia – a biotickou, ktorá nevyhnutne vyžaduje interpretačné úsilie všetkého živého, vrátane už ich nežijúcich predkov (s. 325). Autor vo všetkých svojich prácach zdôrazňuje dialektiku vzťahu jedinca – spoločensvo a upozorňuje, že druhy, populácie, medzidruhové konzorciá vykazujú znaky do veľkej miery analogické tomu, čo pozorujeme v kultúrach človeka. Uvádza šesť kazuistik, ktoré každému semiotikovi pomôžu nazrieť do sveta biosemiotiky, štruktúry homeostázií a proteomov. Takto sa potom zdajú, hlavne výskumníkom zaujatým znakovosťou, prekvapivo obdobné gramatickým taxonómiam a jazyku. Posledná

kapitola knihy *Príspevek historickovédneho bádání k diskusi o analogii (evoluce) druhů* autora Jana Horského (s. 372–399) je akoby pokračovaním tej predchádzajúcej, ale inými – „dejepisnými“ slovami. Spája ich (evolučnú biológiu a historiografiu) spoločné výkladové úsilie s cieľom priblížiť minulosť, kde mnohokrát zdieľajú spoločné postupy skúmania prameňov a taktiež výkladov udalostí. V súčasnej historiografii sa už bežne pracuje so širokým poňatím kultúry, týmto sa historiografia viac priblížila k sociokultúrnej antropológii. Kultúra, ako semiotický systém, sa stáva pre historikov akceptovateľnejším konceptom. Menej sú už však akceptované teórie o vzniku kultúry, podmienené súborom mentálnych reprezentácií, navyše keď predikujeme určitý materiálny základ v konfigurácii určitých buniek. Je to preto, že takto metódy redukcionizmu rozporujú širokú kontextuálnosť kultúry, teda to, ako s kultúrou pracuje história. Už spomenutá predstava, že kultúra sa môže „dial“ mimo vonkajšieho sveta človeka sa stretáva s mnohými kontradikciami historikov. Dôraz na procesy prenosu kultúry, sociálne učenie u antropológov vedie niekedy k stotožňovaniu kultúrneho so sociálnym. Dejepisec-ké poňatie (rovnako ako aj vo viacerých sociologických teóriách) smerovalo k tomu, aby sa kultúrne od sociálneho aspoň sčasti odlišovalo. V duchu uplatňovania historických metód sa za hodnoverné a verifikovateľné považujú predovšetkým narácie alebo zaznamenané poznatky od súdobých aktérov, možno aj záznamy ich činností a konaní. Ján Horský bližšie pomenováva význam historických „stôp“ a prameňov pre historiografiu. Pripúšťa, že to, čo robí dejiny dejinami, nie je úplne vypovedateľné len zo získaných prameňov, vždy je tam prítomná aj nejaká teória. Pramene však majú v historických vedách výlučné postavenie, pri zhodnocujúcich interpretáciách sa im pripisuje akési právo veta (s. 375).

Publikáciu jeden z autorov priravoval k „patchworku“, na ktorom sú diery niekedy zrejme, niekedy sú spoje veľmi krehké. Z tohto spoločného diela sa však po rokoch vynárajú nové príbehy kultúry. V hlavách autorov sa od vydania tejto publikácie zrodili jednotlivé pokračovania tohto príbehu. V mnohom ďalej rozvinuli i korigovali svoje východiská k interpretáciám o vývoji kultúry, ktoré uviedli

v tejto publikácii. K takýmto sebareflexiám boli náchylní možno aj preto, že pri zostavovaní publikácie *O pôvodu kultur* (ako uvádzajú) „neustáli v šití do sebe“, takto zostali hladní po inakostiach poznania iných, čím zásadne obohacujú svoju i našu myseľ.

IVAN MURIN,

Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici

LITERATÚRA

- Aarne, A., Thompson, S. (1961). *The Types of the Folk-Tale. A Classification and Bibliography*. FF Communications, 65/184. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Bahna, V. (2010). Vysvetlenie kultúrneho vývoja z hľadiska evolučnej teórie: možnosti a obmedzenia. *Slovenský národopis*, 58(1), 5–23.
- Boyd, R., Richerson, P. (2005). *The Origin and Evolution of Cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Bortolini, E., Pagani, L., Crema, E. R., Sarno, S., Barbieri, Ch., Boattini, A., Sazzini, M., et al (2017). Inferring patterns of folktale diffusion using genomic data. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(34), 9140–9145.
- Lorenz, K. (1950). The Comparative Method in Studying Innate Behavior Patterns. *Symposia of the Society for Experimental Biology*, 4, 221–268.
- Mesoudi, A. (2011). *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture and Synthesize the Social Sciences*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Itan, Y., Jones, B. L., Ingram, C. J., Swallow, D. M., Thomas, M. G. (2010) A worldwide correlation of lactase persistence phenotype and genotypes. *BMC evolutionary biology*, 10(1), 1–11.
- Sperber, D. (1996). *Explaining culture: a naturalistic approach*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, D. (1998). Interpretatívna etnografia a teoretická antropológia. *Slovenský národopis*, 46(2), 179–193.
- Tehrani, J., Collard, M. (2002). Investigating cultural evolution through biological phylogenetic analyses of Turkmen textiles. *Journal of anthropological archaeology*, 21(4), 443–463.

Tehrani, J. J., Collard, M., Shennan, S. J. (2010). The cophylogeny of populations and cultures: reconstructing the evolution of Iranian tribal craft traditions using trees and jungles. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 365(1559), 3865–3874.

LENKA J. BUDILOVÁ:

Od krevní msty k postsocialismu.

Vývoj antropologického zájmu o Balkán

[From Blood Revenge to Post-socialism. The Development of Anthropological Engagements with the Balkans]

Centrum pro studium demokracie a kultury, Brno 2020, 218 s.

Čeští a slovenští studenti dobře vědí, co jsou to skripta. Skripta, původně poznámky z profesorova výkladu (což je význam, který si zachovala v jiných, i nám blízkých univerzitních kulturách), slouží k tomu, aby se student co nejrychleji naučil, co se po něm bude chtít u zkoušky, aniž by se s tím musel do hloubky zatěžovat. Skripta jsou o něco více, než ony poznámky, ale méně než učebnice. Není divu, že se domácí studenti na Erasmu mnohdy diví, kolik skutečné literatury musí doopravdy přečíst nejen před zkouškou, ale také v průběhu kursu.

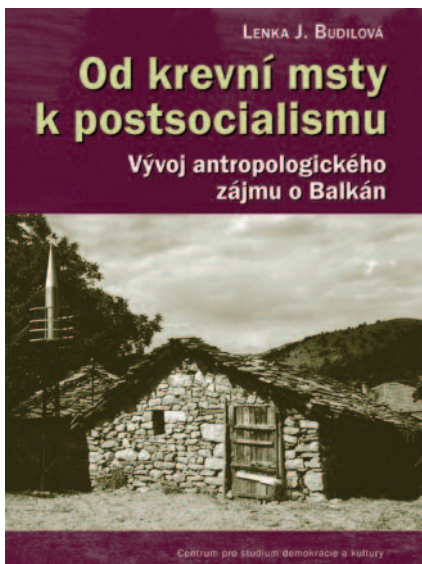
Knih, která má čtenáři poskytnout náhled do antropologického zkoumání Balkánu, spadá do příručkové literatury, ale skripta to v žádném případě nejsou. Na to ponechává příliš mnoho otázek, které čtenáře napadnou, otevřených. Málokde se v knize dočtete vysloveně pozitivistická tvrzení, že něco je takto a takto. Mnohem víc se zato pročitáme malými historiemi interpretací, měnicích se pohledů a zpochybňování zdanlivě jedné a též jeví, aniž však v závěru čeká nezvratné zhodnocení, jak to tedy doopravdy je. Naopak, v závěru se dočkáme nástinu další dávky interpretací a pohledů, které ještě čekají jejich vlastní malé historie. Ano, tak to bohužel v antropologii chodí. Lidská společnost je příliš mnohotvárná na to, aby se dala jednoduše popsat a popis jako navždy platný zařadit do knihovny. Zároveň však neplatí, že není poznatelná. Autorka

většinou velmi zdařile klouže mezi oběma póly, mezi jednoznačností (nebo tím, co je za ni považováno) a nejednoznačností, a ukazuje, že antropologický výzkum je vždy nutně omezený, konkrétní výstupy jsou spíše jednotlivými aspekty, a že k uchopení zkoumaného jevu je potřeba znát více, než jenom jedno dílo.

Kniha je zkrátka výchozím bodem, nebo spíše rozcestníkem ke studiu. Autorčino osobní přesvědčení, které předpokládám, o tom, že skutečnost je poznatelná, ale vyžaduje poctivé zkoumání a nové a nové zhodnocování a přehodnocování, ji nejspíš vedlo k tomu, že svůj přehled omezila na terénní výzkumníky a z dalších na ty, kteří přišli s průlomovými přístupy ovlivňujícími jiné, založenými na důkladném osobním bádání. To je nezbytné hlavně kvůli explozi akademických článků o Balkánu posledních desetiletí. Hned v úvodu také přehled omezuje na „anglosaskou“ antropologii. Zde bych si dovolil vlastně jedinou skutečně kritickou výtku: autorka se přitom opírá o formulaci Johna Colea, avšak nepřesně, neboť Cole nepíše o anglosaském, nýbrž anglofonním akademickém společenství (Budilová, 2019: 5; Cole, 1977: 351). A to je rozdíl. Budilová navíc ve vlastním textu do přehledu vpuští i neanglosaské autory, neboť jejich vpuštěním by kniha byla ochuzena o některé zásadní osobnosti a přístupy.

Budilová rozvrhla svůj přehled do tří kapitol, napohled v zásadě chronologicky, s určitými přesahy: do roku 1945, do roku 1989 a po roce 1989. Tato struktura dává také tematickou ucelenost, neboť následuje klíčové impulsy pro rozvoj antropologie jako disciplíny, nejprve, jak se formovala na koloniálním pozadí, jak byla poté utvářena mantinely studené války a jak se tematicky prudce rozrůznila po jejím skončení. Toto měnící se pozadí ve zkratce přibližuje v úvodních pasážích. Na něm pak postupně předkládá první antropologické (nebo antropologicky laděné) výstupy z doby, kdy se anglosaští vzdělanci zaměřovali na exotický, „etnický“ a rurální Balkán, zkrátka na „ty druhé“, (zatím?) nedostatečně rozvinuté. Seznamuje nás mj. s klasickým tématem úsvitu antropologie, příbuzenstvím.

Právě příbuzenství je pak jedním z čelných témat, které se v následujícím období dočkalo značných, v některých aspektech někdy až radikálních, přehodnocení. V antropologii po

druhé světové válce sílí metodologické zakotvení a rozšiřují se úhly pohledu. Rozšiřuje se také tematický záběr, zkoumané kultury se přestávají vnímat staticky, pozornost se přesouvá od archaického k modernizaci. Zkoumání je podrobena i sama antropologická perspektiva. To vše se týká i Balkánu. Říci, že možnosti pracovat v terénu za železnou oponou byly pro západní antropology omezené, je čirým eufemismem; mnohé z nemnoha příležitostí však poskytoval právě Balkán, takže i nadále zůstával teritoriem průkopnickým. Budilová přitom ukazuje i úsilí začlenit Balkán do širších kulturních konceptů s tím, jak výsledky takovýchto pokusů zůstaly nakonec omezené.

Začátkem 90. let se pak prudce rozvinul specifický koncept, zařazovaný zprvu do orientalistického diskursu a nazývaný balkanismus. Vedle něj se však spolu s náhle se objevivšími příležitostmi k práci v terénu začala hned objevovat tématá spojená s postkomunistickou transformací a záhy také globální témata, jako je ženská otázka.

Do tohoto tkaniva Budilová průběžně, tak, nakolik je to možné, zařazuje otázku, zda byl Balkán ze strany antropologů uchopován nějak specificky, a nakolik, přestože se jedná o tematický okruh v rámci celé disciplíny marginální, nějakým způsobem obohatilo jeho zkoumání obor jako celek. Jsou to otázky,

které položila hned v úvodu, a odpovědi shrnuje v závěru. Tyto odpovědi jsou dosti skromné. Ne však proto, že by autorce v závěru došel dech, ale jednoduše proto, že na základě prostudování mnoha desítek prací dospěla nevyhnutelně k tomu, že specifický přístup k Balkánům byl omezený a přínos existoval, leč nevelký.

Aby text nebyl jednotvárný, ve vlastním textu se Budilová drží hlavně přehledu autorů a děl, zatímco témata a koncepty průběžně podrobněji přibližuje ve vložených mezikapitolkách (některé jsou dosti rozsáhlé, takže se nedají dost dobře označit obvyklým slůvkem „box“). Zpočátku, u těch věnovaných tématům vévodícím do roku 1945, se mi občas zdá, že trochu tápe v tom, co mají čtenáři dát: zda fakta, nebo přístupy. V úplně první z nich, o balkánských kmenových společenstvích, prezentuje zjištění a názory předválečných autorů jako jednoznačná fakta; je možné, že osobně není v tomto tématu tolik zběhlá. Rychle však přechází od popisnosti k prezentacím antropologických bádání v kontextu, a pokud to jde, i v dlouhodobém časovém horizontu, a ukazuje, jak se pohledy měnily a přehodnocovaly. Přehled tím získává nádech určitého příběhu – s otevřeným koncem.

Do textu se vloudilo jen pár nepodstatných vad na kráse, což se přihodí každé monografii, a na které upozorňuji jen pro případ, kdyby se kniha dočkala dalšího vydání. Albánský *fis* je běžně do angličtiny překládán slovem „tribe“, poněvadž šlo však o společenství založené na hierarchickém systému příbuzenství a prostřednictvím endogamie se příslušnost k *fisu* udržovala po generace i mezi vystěhovalci, jde spíše o klan než o kmen (Budilová, 2019: 31).¹ *Barjaktar* se dá zcela jednoduše přeložit jako „praporečník“ (Budilová, 2019: 31), nikoli „nositel zástavy“ (slovo zástava má v češtině zcela jiný význam než v srbochorvatštině, odkud ho možná autorka převzala). Místo „mléčného příbuzenství“ (Budilová, 2019: 60) by se možná dal spíše využít starší český výraz „soukoje-nectví“.

Závěrem chci čtenářům nabídnout několik dalších autorů, kteří se v knize neobjevili. To nemá být kritika. Záběr, který poskytuje autorka, je sám o sobě nebyvalý a zvláště cenné je na něm to, že je dotažen až do současnosti

(uváděna jsou i díla publikovaná v roce 2019). Musím naopak sebekriticky přiznat, že s některými jmény jsem se sám seznámil až zde. Není v silách jediného člověka obsáhnout vše a následující krátký seznam zcela jistě také nebude vyčerpávající.

Aniž bych chtěl výběr rozšiřovat za hranice toho, co stanovila Budilová, myslím, že ve výčtu by neměly chybět dva studentské výzkumy z Kosova: magisterská práce Berit Backer – výsledek terénního výzkumu ve vesnici Isniq z konce 70. let, publikovaná knižně až o řadu let později (Backer, 1979), a doktorská disertace Janet Reineck z terénního výzkumu v regionu Opoja z konce 80. let 20. století (Reineck, 1991). Obě navazují na předválečné práce o albánských horalech. Kromě nich bych z autorů zmínil minimálně ještě Gera Duijzingse (Duijzings, 2000), případně Gillesse de Rappera (De Rapper, 2009) a jejich výzkumy etnicity, a určitě pak Carolin Leutloff-Grandits, zabývající se mj. postsocialistickými vlastnickými vztahy (Leutloff-Grandits, 2006), či významem příbuzenství v postsocialistických časech (Leutloff-Grandits, 2012, Leutloff-Grandits, 2014), a jejího manžela Hannese Granditse, zkoumajícího rovněž balkánskou rodinu (Grandits, Gruber, 1996), ale také moderní témata, například turismus (Grandits, Taylor, 2010). To všechno jsou témata, na která se v knize klade důraz, některá se tu vinou jako červená nit. Norka, Američanka, Nizozemec, Francouz a dva Němci tvoří dohromady ono mezinárodní anglofonní společenství, o kterém hovoří John Cole, citovaný Budilovou na úvodní stránce jejího textu. Mnozí pak jistě ocení nejnovější obsáhlou monografii *Everyday Life in the Balkans*, v níž najdou i další současné autory, včetně řady balkánských (Montgomery a kol., 2019).

Knihu celkově hodnotím vysoko, v prvé řadě samozřejmě kvůli obsahu. Rovněž ale kvůli stylistické stránce. Je příjemné nemuset se prokousávat šroubovaným, „učeným“ jazykem, jako u mnoha jiných českých odborných prací. Pro českého a slovenského čtenáře může být cenné také porovnání antropologie a etnologie i vzájemného dialogu obou oborů, zvláště proto, že je přiblížen na konkrétním materiálu. A zcela na závěr si dovoluji podotknout,

¹ Autorka uvádí určitý tvar *fisi*, případněji (i v samotné albánštině) by byl neurčitý tvar *fis*.

že oceňuji i to, že Lenka Budilová vynechala v našich krajích obľibný doplněk: nesnažila se za každou cenu včlenit do textu českou stopu a na české příspěvky uplatňovala stejná měřítka, jako na ostatní.

FILIP TESAŘ,
Ústav etnologie Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy, Praha

LITERATURA

- Backer, B. (1979). *Behind Stone Walls: Changing Household Organisation among the Albanians of Kosovo*. MA Thesis. Oslo, University of Oslo.
- Cole, J. W. (1977). Anthropology comes Part-Way Home: Community Studies in Europe. *Annual Review of Anthropology*, 6, 349–378.
- de Rapper, G. (2009). Pelasgic Encounters in the Greek–Albanian Borderland Border Dynamics and Reversion to Ancient Past in Southern Albania. *Anthropological Journal of European Cultures*, 18(1), 50–68.
- Duijzings, G. (2000). *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. New York, Columbia University Press.
- Grandits, H., Gruber, S. (1996). The dissolution of the large complex households in the Balkans: Was the ultimate reason structural or cultural? *The History of the Family*, 1(4), 477–496.
- Grandits, H., Taylor, K. (Eds.) (2010). *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s)*. Budapest, Central European University Press.
- Leutloff-Grandits, C. (2006). *Claiming ownership in postwar Croatia: The dynamics of property relations and ethnic conflict in the Knin region*. Münster, LIT Verlag.
- Leutloff-Grandits, C. (2012). Kinship, Community and Care: Rural-urban contrasts in Croatia. *Ethnologie française*, 42(1), 65–78.
- Montgomery, D. W. (Ed.) (2019). *Everyday Life in the Balkans*. Bloomington, Indiana University Press.
- Reineck, J. S. (1991). *The Past as Refuge: Gender, Migration, and Ideology among the Kosovo Albanians*. PhD Thesis. Berkeley: University of California.

GABRIELA DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ:
Človek vo vojne. Stratégie prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny

[**Man at War. Survival Strategies and the Social Consequences of World War I**]

VEDA, vydavateľstvo SAV, Historický ústav SAV, Bratislava 2018, 326 s.

Historičku Gabrielu Dudekovú Kováčovú nie je potrebné etnológom predstavovať. Vzajomné oboznamovanie sa s výskumnými výsledkami medzi oboma disciplínami je dlhodobé, posilnili ho spoločné projekty, napríklad interdisciplinárne Centrum excelentnosti SAV *Procesy* (Krekovičová, 2009: 9–11). V jeho rámci G. Dudeková Kováčová riešila tému identity a rodu (Bačová, Dudeková, Lengyelová, 2009). Podobne spolupracovala s bádateľmi z viacerých sociálnych a humanitných disciplín (vrátane etnológie) pri vydaní úspešnej, beznádejne vypredanej monografie *Na ceste k modernej žene* (Dudeková a kol., 2011). Veľmi dobrú zorientovanosť vo výskume prvej svetovej vojny v rôznych vedných odboroch ukázala aj v poslednej knihe *Človek vo vojne*.

Kniha je výsledkom dlhodobého výskumu autorky, ktorá sa téme prvej svetovej vojny, respektíve vojny ako takej, venuje viac než dve desaťročia. Svedčia o tom početné príspevky, ktoré uverejnila v domácich i zahraničných periodikách a publikáciách. V zozname literatúry som ich napočítala tridsať (s. 300–303), vrátane kolektívnej monografie, ktorú pripravila s Elenou Mannovou (Dudeková, Mannová a kol., 2017). Postupné spracovanie čiastkových tém sa zreteľne prejavilo v kvalite knihy. Odbornú pripravenosť autorky dokumentuje obsiahly prehľad bádania o Veľkej vojne v historiografii a príbuzných disciplínach, ktorý tvorí druhú časť Úvodu (s. 13–23). Autorka sa v práci odvoláva na množstvo publikovaných výsledkov nielen v nemeckom a maďarskom jazyku, ale aj v angličtine a francúzštine.

G. Dudeková Kováčová v knihe vrchovato naplnila to, čo sľubovala v Úvode: chcela popísať najvýznamnejšie sociálne zmeny, ktoré priniesla prvá svetová vojna. Sústredila sa na územie dnešného Slovenska, avšak svoje ziste-

nia neustále interpretovala v rámci Uhorska a tiež celého Rakúsko-Uhorska. Zároveň svoje výsledky porovnávala s dátami z iných krajín Európy. Tak sa jej podarilo ukázať, v čom boli vojnové skúsenosti aktérov zo Slovenska podobné alebo odlišné od skúseností v iných európskych krajinách. To považujem za dôležitý aspekt autorkinho metodologického prístupu.

V centre knihy stojí človek, no nielen vojak na vojnovom poli a v armáde, ale aj civil – muž, žena, dieťa – v zázemí. Dudeková Kováčová sa sústredila na sociálne a kultúrne dopady vojny a to z pohľadu „zdola“, čiže z pohľadu „obyčajných“ ľudí. Inak povedané, sledovala dlhodobé i krátkodobejšie sociálne dôsledky vojnovy kataklizmy na spoločnosť a jednotlivca. Zároveň sa zaoberala otázkou, aké aktivity vyvíjali „obyčajní“ ľudia v každodennom živote, ako reagovali na vojnové udalosti a na ich dopad.

Autorka pracovala v knihe s konceptom *stratégie prežitia*, pôvodne používaným najmä v sociálnej psychológii, ktorý úspešne aplikovala na získané empirické dáta. Ak autorka chcela naplniť svoje ciele práce, čiže zistiť sociálne a kultúrne dopady na veľké i malé sociálne skupiny a na jednotlivca, ba ešte viac – popísať i prežívanie týchto zmien – musela siahnuť po rôznych prameňoch. Od archív-

nych dokumentov, cez dobovú tlač a iné masové médiá (plagáty, kresby, fotografie, ba aj film). Dôležitými sa pre G. Dudekovú Kováčovú stali ego dokumenty, napríklad denníky, osobná korešpondencia vojakov s ich blízkymi počas vojny, a tiež rozprávané alebo publikované spomienky z vojny. Pravdaže, autorka nezabudla kriticky zhodnotiť jednotlivé druhy prameňov, ich prínosy i obmedzenia. Upozornila na úlohu cenzúry a autocenzúry počas vojny, ktoré ovplyvňovali, limitovali i skresľovali skúmané dokumenty. Ukázala, že ego pramene (tiež po kritickom zhodnotení) dokážu nielen vhodne doplniť skladačku udalostí, ale najmä umožniť nahliadnúť do uvažovania človeka, do jeho postojov a motívov. Tak sa otvorili možnosti lepšie popísať nielen to, aké stratégie prežitia ľudia vo vojne použili, ale aj prečo si ich zvolili.

Začiatok knihy venovala autorka otázke lojality. Zaoberala sa „mýtom nadšenia“ na počiatku vojny, problematizovala ho na základe získaných materiálov z územia Slovenska, a aj vzhľadom na situáciu v celej Habsburskej monarchii, v Nemecku a iných európskych krajinách. Uvažovala o zmenách postojov, správania a konania vojakov v priebehu vojny a pomenovala faktory, ktoré zmeny spôsobili: stres z vojnových hrôz, nespokojnosť s pomermi v armáde (veľké rozdiely medzi dôstojníkmi a radovými vojakmi, zlyhania vedenia, disciplína a tvrdé tresty a pod.), predĺžovanie vojny, mimoriadne sa zhoršujúca ekonomická i sociálna situácia vojska. Zároveň ukázala, že nie je platná predstava o všeobecnom antimilitarizme Slovákov či Čechov a vojnovom nadšení Maďarov a Nemcov. Obraz je pestrejší, diferencovanejší a etnická prislusnosť aktérov nebola prvoradým a už vôbec nie jediným faktorom, ktorý určoval postoje k vojne. Ocenila som, že G. Dudeková Kováčová v tejto časti nielen nadviazala na predošlých bádateľov (Kováč, 2017; Kučera, 2013), ale posunula a spresnila dovtedajšie poznatky o lojalite vo Veľkej vojne.

V druhej kapitole sa autorka zamerala na kontrolu a manipuláciu obyvateľstva prostredníctvom propagandy, úradných nariadení a opatrení. Sústredila sa na otázku cenzúry, skúmala jej vplyv na médiá, na úradnú a súkromnú korešpondenciu, na činnosť úradov a pochopiteľne na fungovanie armády. Púta-

vým spôsobom vykreslila, ako inštitúcie používali cenzúru, či už išlo o zatajovanie informácií alebo ich skreslenie. Tiež zaujímavo popísala fungovanie propagandy, vytváranie obrazu nepriateľa a naopak konštruovanie „nášho“ hrdinu na bojiskách i v zázemí. V tejto časti sa autorka oprela aj o bohaté znalosti zo štúdia rôznych obrazových dokumentov, vydávaných a šírených počas vojny. Žiaľ, obrazové dokumenty nenašli svoje miesto v knihe, čo je na škodu. I v tejto kapitole sa podarilo G. Dudekovej Kováčovej opraviť, respektíve spresniť niektoré zaužívané tvrdenia v historiografii a posunúť poznanie ďalej, ako napríklad tvrdenie o „mäkšom“ vojnovom režime v Uhorsku oproti režimu v rakúskej časti monarchie (Moll, 2016).

Skvelo je napísaná kapitola o živote v zázemí počas prvej svetovej vojny. Autorka sa sústredila na vojnové reštrikcie a ich dopad na každodenný život. Čitateľ sleduje, s akými trampotami sa borili ľudia každý deň, ako sa menila gastronómia, prístup k spotrebnému tovaru a k ďalším komoditám, akú reakciu obyvateľstva vyvolávali zhoršujúce sa hospodárske pomery v zázemí. Pritom frustráciu a následné revolty nevyvolávali iba problémy s nedostatkom potravín, ale celková štátna regulácia spotreby až na hranicu prežitia. Opäť G. Dudeková Kováčová porovnáva pomery na Slovensku a v rámci Uhorska, napätia medzi Uhorskom a Rakúskom v monarchii v citlivej otázke zásobovania. Do kapitoly vložila aj prípadovú štúdiu, v ktorej do hĺbky rozpletala mikrovlákná sociálnej reality. Na príklade zásobovania Prešporoku počas vojny ukázala rastúcu nespokojnosť obyvateľstva, opatrenia mestskej samosprávy v prospech „svojích“ (a proti obyvateľom iných miest), vytváranie obrazu nepriateľov „zodpovedných“ za biedu v Prešporoku (napríklad Rakúšania, ktorí vykupovali potraviny mesta), skrátka pestrú škálu každodenného života a jeho prežívania.

V záverečnej kapitole sa autorka sústredila na otázku vojny ako kolektívnej a individuálnej skúsenosti. Jednotlivé časti približujú vojnové zážitky mužov (vojakov i civilov), žien aj detí. Pomerne obsiahlu časť venovala autorka postaveniu žien počas vojny, pričom podrobne ukázala efekty a limity emancipačného procesu žien v tom období. Opäť zmapovala emancipačný proces žien nielen na Slovensku,

resp. v Uhorsku, ale podstatne širšie v (stredo)európskom kontexte. Záverečná časť kapitoly o vplyve vojny na život detí, na ich sociálne i ekonomické postavenie, o účinkoch propagandy na deti a tiež načrtnutie mentálneho sveta detí vo vojnovnej situácii patrí k najprínosnejším v knihe. Je to tak kvôli množstvu nových, alebo málo známych informácií i vďaka ich interpretácii.

Záver publikácie prináša výborné zhrnutie poznatkov a zovšeobecnenie vzhľadom na aktuálny diskurz vo výskume Veľkej vojny. Kniha Gabriely Dudekovej Kováčovej je skvelým dielom o tom, čo je jej názov: o človeku vo vojne.

GABRIELA KILIÁNOVÁ,

*Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
v Bratislave*

LITERATÚRA

- Báčová, V., Dudeková, G., Lengyelová, T. (2009). Identita a rod. In: G. Kiliánová, E. Krekovičová, E. Kowalská (Eds.), *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*, Bratislava: Veda (s. 39–107).
- Dudeková, G., Mannová, E. a kol. (2017). *Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi. Vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie*. Bratislava: Spoločnosť PRO HISTORIA.
- Dudeková, G. a kol. (2011). *Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: VEDA.
- Kováč, D. (2017). Slovenskí vojaci v počiatočnej fáze prvej svetovej vojny. In: G. Dudeková, E. Mannová a kol.: *Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi. Vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie*. Bratislava: Spoločnosť PRO HISTORIA (s. 149–162).
- Krekovičová, E. (2009). Predslov. In: G. Kiliánová, E. Krekovičová, E. Kowalská (Eds.), *My a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava: VEDA (s. 9–11).
- Kučera, R. (2013). Entbehrung und Nationalismus. Die Erfahrung der tschechischen Soldaten der österreichisch-ungarischen Armee 1914 – 1918. In: B. Bachinger, W. Dornik (Eds.), *Jenseits des Schützengrabens*.

Der Erste Weltkrieg im Osten. Erfahrungnegn – Wahrnehmungen – Kontext. Innsbruck: Studien Verlag (s. 121–138).

Moll, M. (2016). Mentale Kriegsvorbereitung. Der Aufbau des Kriegsabsolutismus. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, XI/1/1 (s. 171–208).

PETER SZALAY (Ed.):
Vojnová Bratislava 1939–1945
[**Wartime Bratislava 1939–1945**]
Marenčin PT, Bratislava 2019, 334 s.

V knihe *Vojnová Bratislava* autorský kolektív,¹ zložený z architektov a historikov architektúry, analyzuje, ako historicky relatívne krátke, no politicky a spoločensky veľmi dynamické obdobie zasiahlo a (hoci si to nie vždy pripúšťame), dodnes ovplyvňuje mesto, jeho architektúru a obyvateľov. Publikácia nadväzuje na skôr vydanú monografiu, ktorá mapuje roky 1918–1939 (Szalay, Haberlandová, Andrášiová, Bartošová, Ateliér Bogár Králik Urban, 2015).

„Časová tieseň“ spôsobila, že v architektúre vojnového obdobia sa realizovali viac prestavby, než nové stavby a mnohé vtedajšie vízie sa nezrealizovali alebo ich tvorcovia dokázali dotiahnuť do úspešného konca až po oslobodení. Presah z jedného režimu do druhého inšpiroval autorov a autorky publikácie k otázke, ktorá presahuje hranice skúmanej doby či témy a má preto širší celospoločenský význam: „Tieto miesta v dnešnom obraze Bratislavy stále figurujú, ale len málokto z nás si ich spája s časom, v ktorom vznikli. Znamená to, že sme obdobie druhej svetovej vojny z našich mentálnych máp mesta vytesnili, aby sme naň zabudli ako na traumou či hanbu našej minulosti? Alebo je to skôr povahou architektúry samotnej?“ (s. 6–7).

S Bratislavou v rokoch 2. svetovej vojny sa v rôznych súvislostiach možno stretnúť v odborných a beletristických dielach. Väčšinou však toto obdobie predstavuje len určitý historický či tematický výsek ich širšie koncipova-

vaných prác. Tým viac je preto potrebné oceňovať diela, ktoré do centra svojej pozornosti kladú práve roky 1939–1945. Širšia verejnosť sa s týmto obdobím mohla nedávno lepšie oboznámiť vďaka dvom historickým dielam (Hradská, 2006;² Kováč, 2006³). Hoci si obe knihy všímajú rovnaký časový úsek, názorne ilustrujú, že keď dvaja robia to isté, nie je to to isté. Líšia sa totiž spôsobom spracovania, použitými prameňmi a tak aj poznatkami, ktoré prezentujú. Katarína Hradská využila dobovú tlač. Čerpala hlavne z denníka *Slovák* (v menšej miere použila aj iné periodiká), z ktorých vybrala a chronologicky zoradila relevantné články. Ponúkla tak čitateľom oficiálny obraz doby a ideológie režimu, ale aj vývoj, ktorý vyplynul z meniacej sa situácie na európskych bojiskách. Naproti tomu Dušan Kováč pristúpil k problematike odlišne a rozčlenil svoj text do 12 tematicky zameraných kapitol, do ktorých zhrnul množstvo zaujímavých informácií.⁴ Spomenutá rôznorodosť prístupov a prezentovaných poznatkov ponúka čitateľom dobrý základ pre hlbšie pochopenie doby a tým aj faktov a názorov knihy *Vojnová Bratislava*.

Táto publikácia obsahuje 10 kapitol, ktoré nechcem rozoberať „kus po kuse“. Spomeniem preto len niektoré konkrétne podrobnosti, ktoré ma zaujali. Za prínosný považujem v prvom rade pohľad na procesy, ktoré viedli k premene demokratickej spoločnosti na autoritársky režim. K ich urýchleniu prispela tiež skutočnosť, že „nielen sály štátnych budov, ale aj verejné priestory mesta, jeho ulice a námestia sa stávali kulisou verejných politických udalostí, ale aj nástrojom, ktorý mal priamo formovať, vychovávať a zjednocovať spoločnosť. Verejné priestory okrem maľovaných a svetelných reklám na výkladoch obchodov, nárožniach či strechách domov stále frekventovanejšie obsadzovali oficiálne politické transparenty“ (s. 46–47). Účinnosť dobovej propagandy znásobilo využívanie modernej techniky. Kvalitné reproduktory umiestnené na frekventovaných miestach spôsobili, že „verejný priestor stále viac zaplňal aj zvuk“ (s. 47). Potrebným režimu sa prispôbovali aj

1 Autormi jednotlivých kapitol sú P. Szalay, M. Bogár, K. Haberlandová, N. Bartošová a L. Krišteková.

2 K. Hradská: *Život v Bratislave 1939–1945*.

3 D. Kováč: *Bratislava 1939–1945*.

4 Použitelnosť knihy znižuje skutočnosť, že D. Kováč rezignoval na poznámkový aparát.

niektoré námestia (dnešné Hviezdoslavovo, najmä však Námestie slobody). Vo viacerých kapitolách nachádzame doklady, že uvedené (a mnohé ďalšie) kroky uľahčovali organizáciu masových zhromaždení, ktoré slúžili na vyjadrenie lojality a podpory režimu.

Nielen tieto údaje sú dokladom, že autor-ský kolektív architektonické procesy nevnímal samoúčelne, ale ich cieľavedomo zasadzoval do širších dobových súvislostí. Veľavravná je z tohto pohľadu aj podkapitola nazvaná *Sladko lahostajná slovenská bohéma*: „Príbehy o tom, ako vídávali vo viechach Macha v zapálených diskusiách a neskôr pri spoločnom speve s komunistami Klementisom či Husákom, často ilustrujú argumenty o deravosti totality slovenského fašizmu. Je však otázne, či ľudácki politici neprivierali oči pred vybranými oponentmi skôr kvôli malosti pomerov, kde sa temer každý s každým pozná, než žeby mali liberálnejšie názory na spôsob vládnutia“ (s. 119–120).

Pre mňa osobitne zaujímavá bola kapitola venovaná holokaustu v Bratislave. Autor uvádza rôzne zákony, čísla a nariadenia, zvýšenú pozornosť však logicky venuje tomu, ako sa tieto procesy premietli do prostredia, ktoré je hlavným predmetom jeho záujmu. Všíma si úsilie prebudovať starú Židovňu, nedotiahnutý pokus sústrediť židovských obyvateľov Bratislavy v gete, podrobnejšie opisuje koncentračné stredisko Patrónka. Nezanedbáva tragické osudy židovských architektov či niektoré okolnosti zániku starého židovského cintorína,⁵ a nevynecháva ani úsilie o odpor zo strany ohrozených. V mnohom nová a preto zaujímavá bola pre mňa zdanlivo nenápadná kapitola *Nenápadná architektúra nemeckej menšiny*. Mnoho zaujímavých faktov ponúkajú pasáže, venované stavbe tunela pod bratislavským hradom. Počas oslobodzovania Bratislavy sa v týchto priestoroch skrývalo až 9000 obyvateľov mesta.

Úroveň knihy zvyrazňujú tiež fotografie. Sú obsahovo relevantné a citlivo vybrané. Nepredstavujú dekoratívny prívěsok, no textovú zložku nielen ilustrujú, ale tiež vysvetľujú a tvorivo dopĺňajú, čím zvyšujú informačnú hodnotu *Vojnovej Bratislavy*.

Na záver si dovoľím ešte dve malé poznámky: do úvodu tejto recenzie som zaradil otázku zostavovateľa, či vzťah k (nielen) architektúre vojnovej Bratislavy vyplýva z úsilia vytesniť toto ťažké obdobie z pamäti spoločnosti alebo ide o jeden zo všeobecných znakov architektúry ako takej. Prečítaný text, ale najmä skúsenosti z vlastných výskumov toho obdobia ma vedú k záveru, že súčasťou týchto procesov sú oba faktory, intenzívnejšie však (z rôznych dôvodov) pôsobí prvý z nich. Úsilie nepripomínať si vlastné utrpenie, zlyhanie, sklamanie z doby či výsledkov svojho snaženia predstavuje prirodzenú ľudskú sebaobranú reakciu...

Knihá *Vojnová Bratislava* má v rámci produkcie vydavateľstva Marenčin PT poradové číslo 811. Značnú časť úctyhodného počtu titulov tvoria najmä, no nielen historické diela. V spektre vydaných publikácií nájdeme aj etnologické, kulturologické, architektonické či memoárové knihy, zamerané na rôzne aspekty dejín, kultúry či súčasného stavu Bratislavy. Ako celok predstavujú dôležitý príspevok k poznaniu tohto mesta.

PETER SALNER,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie
SAV v Bratislave

5 Podrobnejšie k tejto problematike pozri Salner, Kvasnica (2012).

LITERATÚRA

- Hradská, K. (2006). *Život v Bratislave 1939–1945*. Bratislava: Marenčin PT.
- Kováč, D. (2006). *Bratislava 1939–1945*. Bratislava: Marenčin PT.
- Salner, P., Kvasnica, M. (2012). *Chatam Sofer Memoriál (zánik a obnova)*. Bratislava: Marenčin PT.
- Szalay, P., Haberlandová, K., Andrášiová, K., Bartošová, N., Ateliér Bogár Králik Urban (2015). *Moderná Bratislava 1918–1939*. Bratislava: Marenčin PT.
- Szalay, P., Bogár, M., Haberlandová, K., Bartošová, N., Krišteková, L. (2019). *Vojnová Bratislava 1939–1945*. Bratislava: Marenčin PT.

ANTON HERETIK:

Humor. Psychológia a psychopatológia komiky

[Humour. The Psychology and Psychopathology of Comicality]

Ikar, Bratislava 2019 (2. vydanie), 176 s.

Ako etnológ aj ako človek mám humor rád, pričom z rôznych dôvodov uprednostňujem najmä ten židovský. Nachádzam v ňom viac, než len zábavu – inšpiráciu, relevantné fakty o židovskej minulosti, poučenie i nemilosrdné zrkadlo nastavené súčasnosti. Keď som sa dozvedel, že vyšla (dokonca už v druhom vydaní) kniha, nazvaná jednoducho a sľubne *Humor*, z pera (pravdepodobne skôr z počítača) známeho slovenského psychológa Antona Heretika, nezaváhal som. Tým skôr, že inzerovala samostatnú kapitolu židovského vtipu.

V predajni bolo na prvý pohľad zrejmé, že autor i téma požívajú úctu knihkupcov a záujem čitateľov. Niekoľko vystavených exemplárov zaujímalo na pulte čestné, zďaleka viditeľné miesto. Zbežne som dielo prelistoval, aj keď bolo vopred jasné, že si ho kúpim. Napokon, práve kvôli tomu som prišiel.

Pri listovaní som si s potešením vychutnával záverečnú vetu úvodnej strany autorovho *Predhovoru k druhému vydaniu*: „A do knižnice pribudli nové zbierky židovských anekdot, dúfam, že ďalšie vybrané vtipy pobavia čitateľa tak, ako mňa“. Moja náladu vzrástla a nedokázal ju pokaziť ani (na tému humoru

možno až príliš seriózny) podtitul „Psychológia a psychopatológia komiky“. Zaplatil som a náhlil sa domov za zábavou a poučením.

Ako sa ukázalo, titul neklamal, ale prim zohrával podtitul diela. V prvých kapitolách prevládli fakty a úvahy odborného charakteru. Autor sa v nich zaoberá fenomenológiou, teóriami, fenoménom psychopatológie (nielen židovského) humoru, a nevynechal ani analýzu možností a predností aplikovania tohto žánru v psychoterapii. Netrúfam si tieto kapitoly podrobnejšie hodnotiť, keďže nie som psychológ, psychoterapeut, ani ich klient. Druhým dôvodom je skutočnosť, že *Humor* som kúpil nie kvôli vede, ale hlavne kvôli humoru, ktorý ma čakal v záverečnej – piatej časti knihy. Prinášala ho kapitola s lákavo odstrašujúcim názvom *Pocta židovským anekdotám – vybrané do terapie*. Bol som zvedavý, ktoré vtipy autor vyberie pod zorným uhlom svojej profesie.

Rozsah kapitoly (26 strán, čo predstavuje takmer 20% celkového textu knihy) je presvedčivým dokladom, že autor pristúpil k problematike s patričnou vážnosťou, ale tiež s primeranou dávkou sebadôvery: „V úvode tejto kapitoly sa treba vyrovnat s faktom, že *heretik* a ešte k tomu *gój* píše o židovskom humore. O humore, ktorý vznikol ako kolektívny obranný mechanizmus tisíce rokov tak ťažko skúšaného národa. Môže o ňom vôbec písať niekto, koho predkovia neprešli pogromami a šoa druhej svetovej vojny? Drzá odpoveď, azda až *chucpe*, znie áno“ (s. 140). V myslí sa mi okamžite vynorila možnosť overiť si definíciu, ktorú vytvoril Alexander Moszkowski a Salzia Landmann ju ocenila tým, že ju zaradila na samý koniec svojej výbornej knihy *Der jüdische Witz* (1960): „Židovský vtíp/ so židovským prízvukom/ čo žiaden gój nepochopí/ a každý žid vždy už pozná“. V analýze a výbere vtipov sa Heretik opiera najmä o dielo Niltona Bondera *Jidiše kop* (2008). Cituje autorove názory, preberá viaceré vtipy a ich komentáre, pohráva sa do skutočnosťou, že „správne položenými otázkami sa môžeme priblížiť druhej strane – *porozumeniu*, teda tomu, čo je skryté“. Sem by sa mi hodili (trochu na doplnenie, ale aj ako polemika) názory Efraima K. Sidona, ktoré zverejnil vo svojom novoročnom Listě vrchného rabína (Sidon, 2012: 3).

V ďalšom texte Heretik v rôznych súvislostiach cituje klasikov židovského humoru: Kar-

la Poláčka, Salziu Landmann či Lea Rostena, aby konečne predložil netrpezlivo očakávaný výber židovských vtipov. Spolu s úvodným aforizmom Tomáša Janovica („Múzou židovského humoru je pogrom“) som ich napočítal 80. Nie je to málo a každý z nich je dobrý (už preto, že nepoznám zlý židovský vtíp, len jeho nepodarené podanie). Ako sa ukázalo, (môj) zmysel pre židovský humor je v mnohom iný. Možno sa tu prejavilo, že som etnológ, a nie psychoterapeut. Pri čítaní som sa miestami príjemne pobavil, kým inokedy som sa neubránil tradičnej židovskej reakcii: „... dobrý, ale poznám lepší“. Napriek uvedenej výhrade však rozhodne nelutujem, že som knihu kúpil a čítal. Nebola to strata času, ani peňazí.

PETER SALNER,
Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
v Bratislave

LITERATÚRA

- Bonder, N. (2008). *Jidiše Kop. Tvůrčí řešení problémů v židovské tradici, vzdělanosti a humoru*. Praha: Knižní klub.
- Heretik, A. (2019). *Humor. Psychológia a psychopatológia komiky*. Bratislava: Ikar, 2. vydanie.
- Landmann, S. (1960). *Der jüdische Witz. Soziologie und Sammlung*. Olton.
- Sidon, K. E. (2012). Novoroční dopis vrchního rabína. *Roš Chodeš*, 74(9), 3.

JÁN L. KALINA:

Tisíc a jeden vtíp po 50 rokoch.
Učebnica v-tipológie a ž'artizmu.
Prednáša Ján L. Kalina, Dr. Humoris causa.
[One Thousand and One Jokes after 50 Years. A Textbook of V-Typology and Zh-artism. Presented by Ján L. Kalina, Dr. Humoris Causa]
Slovart, Bratislava 2020, 488 s.

Názvom (a podtitulom) svojej zbierky vtipov Kalina čitateľov vopred upozorňuje, že jej cie-

lom je nielen pobaviť, no aj poučiť, ale aj na skutočnosť, že humor (svojím obsahom aj následkami) vie byť niekedy veľmi vážny. Kniha prvý raz vyšla v roku 1969 a nedávno sa objavilo v kníhkupectvách tretie (mierne upravené a rozšírené) vydanie. Bude zaujímavé sledovať, či a ako osloví Kalinova v-tipológia ľudí, ktorí už tri desaťročia žijú v podmienkach zásadne odlišného politického systému a mnohí z nich iný režim z vlastnej skúsenosti nepoznajú.

Priznávam, že ku knihe (a osudom jej autora) pociťujem osobný vzťah. Vďaka otcovi som vyrástol na dobrých (najmä, no nielen židovských) vtípoch. Na vydanie Kalinovej publikácie som sa preto vopred tešil. Rýchlo sa však ukázalo, že išlo o predčasnú radosť. Zbierka uzrela svetlo sveta v lete 1969, v čase, keď som bol mimo Slovenska. Keď som sa koncom augusta vrátil domov, bola kniha zároveň vypredaná aj zakázaná (a v mnohých domácnostiach „pre istotu“ skrývaná či dokonca z preventívnych dôvodov zničená). Kombinácia týchto faktorov spôsobila, že *1000 a jeden vtíp* sa stal kultovou a pre bežného smrteľníka prakticky nedostupnou ikonou.¹ Z uvedených dôvodov som v nej mohol len

¹ Podľa D. Taragela (2013) „... vyšla v roku 1969 v dnes nepredstaviteľnom náklade 25-tisíc kusov a rozpredala sa skôr, ako ju komunisti stihli stiahnuť. Stala sa najžiadanejšou, zakázanou knižkou a svojmu autorovi nepriamo vyniesla dva roky väzenia“.

občas s neskrývanou úctou a závisťou občas listovať počas návštev u šťastnejších majiteľov. Nakoniec som sa k vytúženej knihe predsa len dostal. Jeden z mojich známych ju vlastnil, napriek tomu si však dokázal v obdivuhodnej miere uchovať absenciu zmyslu pre humor. (Táto skutočnosť čiastočne spochybňuje pedagogický prínos Kalinovej učebnice, z môjho pohľadu to však bolo jednoznačné pozitívum.) Dotyčný totiž s radosťou privítal môj návrh vymeniť humor za iný, z jeho pohľadu hodnotnejší žáner. (Neuveriteľné, ale aj takí ľudia žijú medzi nami.) Po dlhom hľadaní vhodného ekvivalentu prejavil záujem o životopis Napoleona Bonaparta, ktorý som (dnes už pre mňa z nepochopiteľných dôvodov) vlastnil. „Syn žartu“ a „Pán Tisíc a jedného vtípu“ (týmito titulmi som ovenčil Kalinu v recenzii jednej z jeho neskorších memoárových kníh),² mal pre mňa podstatne vyššiu cenu, než nejaký francúzsky cisár.

O pár rokov neskôr ma Kalina poučil, že dobré skutky sa nevyplácajú. Zabudol som, komu som túto knihu požičal, ale neznámy zloduch ju zabudol vrátiť. Našťastie sa to stalo krátko pred novembrom 1989 a medzi prvé porevolučné vydavateľské činy patrilo druhé vydanie (Archa, 1990). Vďaka tomu som čoskoro mohol vyplniť bolestivú medzeru na mojej humornej polici. Pre istotu som kúpil hneď 10 výtlačkov a rýchlo oluoval, že iba toľko, lebo čoskoro mi ostal len osamotený (a starostlivo strážený) „posledný Mohykán“. Najmä návštevníci z emigrácie prejavovali o knihu netajený záujem. Pol storočia po prvom (a takmer tri desaťročia po druhom) vydaní sa Slovart rozhodol vrátiť Kalinu na knižné pulty a do povedomia ďalších čitateľských generácií, takže v roku 2020 vyšiel Tisíc a jeden vtíp po 50 rokoch. V porovnaní s pôvodným vydaním sľuboval navyše kapitolu politických vtípov a *Doslov* Dušana Taragela. Nemal som dôvod váhať, a do knižnice mi pribudol ďalší titul. Toto je v stručnosti šťastný príbeh môjho „súkromného Kalinu“. Vo verejnom priestore však osud knihy a jej autora prebiehal oveľa komplikovanejšie a bolestivejšie.

V *Doslove* Dušan Taragel stručne zhrnul

dramatický boj o prvé vydanie tejto knihy a peripetie, aké úspešný výsledok priniesol jej zostavovateľovi. V roku 1968 nové vedenie Komunistickej strany Československa zrušilo cenzúru a umožnilo slobodnejšie vyjadrovanie názorov: *Tieto zmeny povzbudili aj Jána Kalinu a do rukopisu svojej knihy pridala niekoľko odvážnejších aktuálnych vtípov, napríklad o bývalom prezidentovi Novotnom. Kým sa však vydavateľstvo rozhýbalo, v auguste 1968 prišli ako „bratská pomoc“ ruské tanky, situácia sa zmenila a bolo po pražskej jari a demokratizácii.* (Taragel, 2020: 465).

V apríli 1969 nahradil Alexandra Dubčeka Gustáv Husák a ľudia vo vedení vydavateľstva Obzor si uvedomili, že príslušné orgány môžu humor opäť chápať (a trestať) ako urážku režimu. Vo vedomí zmenenej reality šéfredaktor vydavateľstva Anton Skácel a zodpovedný redaktor Pavol Výraštek *spoločne dospeli k rozhodnutiu, že niektoré vtípy musia vyhodiť, lebo inak hrozilo, že celý náklad knihy pôjde do šrotu a za vzniknutú škodu budú niesť zodpovednosť. Východisko videli v tom, že (spolu s J. Kalinom) vyradili 48 knižných strán a nahradili ich inými, menej nebezpečnými vtípmi.* (Taragel, 2020: 465–466).

V tejto súvislosti si môže súčasný čitateľ položiť otázku, ako hodnotiť skutočnosť, že J. Kalina sa aktívne podieľal na tejto forme (auto)cenzúry. Zachoval sa ako zbabelec či dokonca ako kolaborant s režimom? Alebo išlo naopak o akt sebaobetovania, ktorým zachránil zodpovedných pracovníkov vydavateľstva Obzor, predovšetkým však umožnil, aby vyšla kniha, ktorá má potenciál osloviť čitateľov aj o pol storočia neskôr? Pri hľadaní odpovede je potrebné si uvedomiť, že v pomeroch demokratickej spoločnosti je ľahko „objektívne“ posudzovať a morálne odsudzovať konanie ľudí, ktorí žili a konali v podmienkach represívnych režimov. Kalinu ako žida³ zasiahli hrôzy holokaustu, zažil päťdesiate roky, okupáciu Československa, nútenú emigráciu. Slovenská verejnosť však pozná najmä časť jeho príbehu, spojenú s rokmi normalizácie (1970–1998). Pracovník českého Ústavu pro studium totalitních režimů Petr Placák

2 Recenzoval som aj ďalšie tri Kalinove memoárové knihy (Kalina 2000; 2003; 2004), k pokusu o recenziu *1000 a jedného vtípu* sa však prvý raz dostávam až viac než pol storočia po prvom vydaní.

3 Písanie malého či veľkého písmena v slove žid/Žid podrobnejšie zdôvodňujem v poznámke na záver textu.

pôsobil vtedy v disente. V rozhovore pre časopis Respekt charakterizoval normalizáciu nasledovne: *Podľa mně úplně nejhorší, dokonce horší než zvěrstva padesátých let, byla vražda člověka v lidech. Podle mne Husák byl větší zločinec než Gottwald. Nechat podepisovat statisíce lidí prohlášení, že okupace v srpnu 1968 byla bratrskou pomocí, byl ďábelský úpis, kterým lidé zaprodali svou duši, své lidství. Přestali být lidmi v tom pravém slova smyslu. Stali se z nich loutky, které neměli svou vlastní svobodnou vůli, jakkoli to na první pohled vypadalo, že si každý může žít relativně dobře. Takle duševní vražda člověka za normalizace nás desivě poznamenala* (Švehla, 2020: 47).

Placák má v mnohom pravdu, napriek tomu si dovoľím reagovať na jeho radikálne názory. Zdá sa mi, že sa pripojil k prúdu, podľa ktorého sa dejiny začínajú vždy znovu od nuly, ktorá sa odvíja od narodenia, životnej skúsenosti, prípadne poslednej zmeny režimu. Päťdesiate roky priniesli súčasníkom viac, než „len“ existenčné ohrozenie. Komunistická strana už vtedy sľubmi a represáliami nútila ľudí, aby masovo (a neraz proti vlastnému presvedčeniu) verejne podporovali kroky režimu. Hromadne schvaľovali popravu Milady Horákové,⁴ požadovali „psovi psiu smrť“ počas procesu s členmi „sprisahaneckého centra“ Rudolfa Slánskeho, na schôdzach hlasovali za rôzne formy oficiálnej šikany jednotlivcov, ale aj „kulakov“, „buržuov“ a iných etnických alebo sociálnych vrstiev vtedajšej spoločnosti. Verejne prejavovaný dobrovoľný, ale častejšie vynútený súhlas s potrestaním konkrétnych fyzických osôb znamenal podľa mňa oveľa väčšie poníženie. Som presvedčený, že to bola bolestivejšia „vražda človeka v ľuďoch“, než vynucovanie formálnej lojality k režimu v období normalizácie...

Kalina nemusel pristúpiť na vyžadovaný kompromis. V takom prípade by síce kniha nevyšla, ale vyhol by sa veľkej časti problémov, do ktorých sa neskôr aj vďaka nej dostal on aj jeho rodina. V tomto prípade život (a „protišťatný“ vtíp) potvrdil, že humor bol v pome-

roch totalitných režimov síce veselou, ale často nebezpečnou zložkou vtedajšieho života. Z bohatej ponuky smutných vtipov na túto tému som vybral dva. Keď sa v päťdesiatych rokoch stal častým terčom vtipov minister informácií Václav Kopecký, vydal príkaz najsť autora týchto anekdot. Pátrači zistili, že ním je starý horár a hneď ho podrobili krížovému výsluchu:

- *Je to pravda, že ste autorom vtipov, ktoré sa rozprávajú o našom ministrovi?*
- *Nuž, čože by som zapieral, som.*
- *Dedo, a prečo to robíte? Pozrite, kedysi za cisára pána alebo za prvej republiky ste veru nesmeli otvoriť ústa, kritizovať, hoci bolo čo. A dnes, keď je voľnosť kritiky, keď každý môže povedať svojmu nadriadenému, čo si myslí, bez toho, aby z toho mal kádrové následky, keď sa nezatvára na základe výmyslov a konštrukcií, zrazu vymýšľate anekdoty. Vtom starý horár prudko vyskočil.*
- *Prosím, tento vtíp, čestné slovo, už nie je odo mňa* (Kalina, 1990: 256).⁵

4 Zhodou okolností som prvú verziu tohto textu dopísal 27. mája 2020, v deň 70. výročia popravy Milady Horákové. V týchto dňoch sa v dennej tlači objavilo množstvo informácií o živote, procese a poprave Milady Horákové. Podľa jednej z nich „na súd dorazilo na 6 300 rezolúcií z celej krajiny, ktoré požadovali čo najprísnejšie tresty pre „vlastizradcov a špiónov““ (Šabata, 2020).

5 Tento vtíp som si pamätal zo starších vydání, v najnovšom sa mi ho však nepodarilo nájsť. Ak tam skutočne chýba, je to škoda, lebo podľa môjho názoru má veľkú výpovednú hodnotu...

Voľné pokračovanie (a vysvetlenie dobovej reality) predstavuje iný vtíp:

Do miestnosti súdu, kde sa cez prestávku v pojednávaní schádzajú všetci strážcovia spravodlivosti, vojde sudca a chytá sa za brucho od smiechu: – Kolegovia, počul som taký skvelý vtíp, že ma ide rozhodiť od rehotu. – Tak nám ho povedz! – vyžívajú ho sudcovia. – Nemôžem! – vyhrkne so slzami v očiach, – práve som zaň niekomu naporil päť rokov (Kalina, 2020: 253).

V roku 1972 sa Kalina ocitol pred súdom. Dôležitú súčasť obžaloby tvorilo obvinenie, že v mesiaci októbri 1970 prostredníctvom cudzích štátnych príslušníkov zaslal do Belgicka materiál, v ktorom hanobil a zosmiešňoval socialistický vývoj v ČSSR a v ostatných socialistických krajinách. (Kalina, 2004: 156). Priebeh súdneho procesu, rozsudok (2 roky väzenia), podmienky pobytu vo väzení i okolnosti amnestie v roku 1973, na základe ktorej ho po roku z väzenia prepustili, opísal v samostatnej knihe (Kalina, 2004) a jeho manželka Agneša v rozsiahlom knižnom rozhovore s Janou Juráňovou (2012). 7. novembra 1977 Kalinovi podali žiadosť o vystaňovanie a 28. októbra 1978 celá rodina emigrovala do Mníchova⁶ (Taragel, 2020: 474).

Vrátim sa však späť ku knihe. Staronový prírastok som okamžite prelistoval (nemalo význam čítať ho podrobnejšie, veď knihu poznám v podstate naspamäť) a bez problémov som zaregistroval niekoľko prekvapení. V prvom rade skutočnosť, že napriek avizovanému rozšíreniu, má aktuálne vydanie len 19 kapitol namiesto pôvodných dvadsiatich. Pribudla síce sľúbená (so záujmom očakávaná) Jedna lekcija navyše: *Nič na smiech – politické vtípy z čias normalizácie*, na druhej strane (aspoň podľa názvov) vypadli kapitoly *Ako (ne)rozprávať vtípy* a *O nich a do nich – ďalšie ťažké rany západným imperializmom*. Čiastočné vysvetlenie zmien ponúkla Kalinova dcéra Julia Sherwood. Na otázku, či sa líši nové vydanie od predchádzajúcich, uviedla: *Je trochu pozmenené, lebo sa nám zdalo, že sú tam niektoré*

vtípy, ktoré už ľuďom nič nepovedia, hlavne tie, ktoré boli veľmi viazané na dávnejšie realie. Takže, niečo sme vyhodili a naopak sme pridali čisto politické vtípy.

Celkovo má viac-menej rovnaký rozsah ako pôvodné vydanie. Pridali sme výber z vtíпов, ktoré po emigrácii otcovi vyšli v Nemecku v knihe *Nichts zu lachen*.⁷ Okrem toho sme použili aj iné karikatúry ako v pôvodnom vydaní, pretože tam bolo množstvo ilustrácií od výtvarníkov z celého sveta, ktorí sa už nedali zohnať. Fero Jablonovský nakoniec oslovil karikaturistov, ktorí boli aktívni v období koncom šesťdesiatych rokov, a knihu doplnia výber karikatúr z toho obdobia (Rybárová, 2020).

Vrátim sa ku knihe. Overený starý humor nesklamal, napriek predpokladom však (aspoň u mňa) slabšie zabodovali čerstvo pridané politické vtípy. Nie že by boli zlé, ale neraz som sa nedokázal ubrániť klasickeému hodnoteniu „dobry, ale poznám lepšie“. V prvom rade tu pôsobil fakt, že sa zmenila doba. Veľa z toho, čo rezonovalo v bývalom režime, po novembri 1989 stratilo svoj terč a tým aj dráždivý punc zakazovanej aktuálnosti.

Ako možno charakterizovať knihu, ktorá rozdávala radosť čitateľom, ale komplikovala život ľuďom, ktorí sa podieľali na jej vzniku? Kalina rozdelil vtípy tematicky, historicky, geograficky. Zdanlivo nekompatibilné časti zjednocoval všeobšiahly kritický prístup autora k represívnym režimom. Vtípy, ktoré historicky či tematicky zdanlivo pojednávali „o inom“, roztrúsil aj do zdanlivo nevinných častí knihy. Súčasníci (dlhodobo zdokonaľovaní v umení čítať medzi riadkami) ich bez problémov dešifrovali ako kritiku fašistickej, ale najmä vtedy vládnucej komunistckej ideológie. Takýmto postupom vznikol zdanlivý paradox: pokrivený, a napriek tomu realistický obraz slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–1969 (s menším časovým presahom do staršej histórie, resp. do počiatkov normalizácie). Ďalšie zbierky, ktoré by dôkladnejšie mapovali tieto stránky našej minulosti, znemožnila Kalinovi ťažká choroba a predčasná smrť v januári 1981. Nie-

6 Uvedené dátumy (7. november sa každoročne spája s oslavou výročia Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie, 28. októbra 1918 vzniklo Československo) nepovažujem za náhodný.

7 Túto knihu som mal možnosť čítať v roku 1995 počas študijného pobytu v Mníchove. Hoci stále ešte doznievala minulosť, bola to už iná doba a preto aj iná kniha. Vtípy, ktoré sme si kedysi hovorili šeptom a hodnotili hlasným smiechom, v Mníchove vyvolávali viac nostalgie než veselost.

kolko strán vtípvov o pomeroch v normalizácii, vložených dodatočne do tretieho vydania, nedokázalo zaplniť túto medzeru.

Práve systematická kritika nedemokratických režimov prostredníctvom kvalitného humoru je podľa môjho názoru hlavným dôvodom, prečo je táto kniha aj po polstoročí jedinečná. Zároveň je to dôvod, prečo nenachádzam (aspoň v krajinách s porovnateľnými politickými systémami) pred rokom 1989 podobne zamerané zbierky.⁸ Pokúsil som sa preto o „krížovú konfrontáciu“ s nedávnym (druhým) vydaním knihy *Humor*, ktorej autorom je známy slovenský psychológ Anton Heretik (2019). Porovnanie komplikovali rozdielne spoločenské pomery v dobe vzniku prvého vydania (1969, 2012), ale aj odlišné cieľové skupiny, ktorým sú určené. Kalina zostavil knihu vtípvov, ktorú (nielen žartom) chápal ako „učebnú pomôcku pre pochopenie spoločnosti“. Heretik napísal úvahu o vtípvoch, pričom zdôrazňoval možnosti, ktoré ponúka využívanie humoru v psychiatrickej praxi. S rozdielnym východiskom sa logicky spájali aj odlišné kritériá výberu vtípvov. Zdá sa však, že práve vďaka spomenutým rozdielom sa obe knihy vzájomne dopĺňujú a ponúkajú tak čitateľom plastickejší obraz humoru, ale aj spoločnosti...

Vrátim sa ku Kalinovi. V recenziách nového vydania prevládala kombinácia (zaslúženej) úcty a (očakávateľnej) nostalgie. Helena Dvořáková hovorí o „legendárnej knihe“, ktorej názov *nie náhodou pripomína populárnu zbierku rozprávok Tisíc a jedna noc, ktorými si Šeherezáda zachraňovala život* (Dvořáková, 2020). Podľa Martina Kasardu *aj dnes, po päťdesiatich rokoch od jej pôvodného vydania, je väčšina vtípvov živá. To, čo môže, najmä na mladších čitateľov narodených po časoch socializmu, pôsobiť menej vtípne, sú dobové kontexty a odkazy na „už neexistujúcich“ politikov, ktorí vypadávajú z kolektívnej pamäti. Ale to nič neuberá na sile humoru* (Kasarda, 2020).

Zdieľam nadšenie a obdiv recenzentov ku Kalinovmu veľdielu, ich optimistický pohľad do budúcnosti však prijímam so skepsou. Neverím, že ľudia, ktorí nezažili komunistické obdobie, dokážu skutočne pochopiť vtedajší

humor (a realitu) dobových pomerov, ktoré vtedy vládli v Československu. Treba zobrať na vedomie aj fakt, že tak tento režim, ako aj štát, zanikli približne pred tromi desaťročiami. Prestali existovať skôr, ako sa mnohí dnešní mladí ľudia narodili. Pri všetkej úcte ku Kalinovi a nespochybniteľnej sile kvalitného humoru sa obávam, že veľká (a obsahovo podstatná) časť zbierky na nich nezapôsobí „menej vtípne“, ale neaktuálne a nudne. *1000 a jeden vtíp* skončí rovnako ako mnoho iných bestsellerov z čias mojej mladosti. Nerád to konštatujem, ale mám obavu, že po neodvratnom odchode pamätníkov doby upadne do zabudnutia.

Záverečná poznámka

V praxi existuje viac možných riešení a zdôvodnení, či písať žid alebo Žid, než je počet písmen v tomto slove. Niektorí autori, neviem či v úsilí deklarováť politickú korektnosť, alebo dosiahnuť čím väčšiu vedeckú presnosť, spájajú pre istotu oba varianty a píšu Ž/žid (alebo naopak). Vo mne to vyvoláva mierny pocit urážky: napríklad pri vete typu „bol tam neznámy Ž/žid“ (prípadne naopak), mám vždy pocit, že išlo o dvoch ľudí, pričom jeden bol invalid, trpaslík alebo niečo podivne iné. Pritom tam v skutočnosti bol jediný človek, hoci nevyklúčujem, že trpaslík, invalid alebo niečo podivne iné.

Priam ma vytáčajú pokusy o absolútnu presnosť a korektnosť v podobe Žid/žid (alebo naopak). Výsledkom sú vety typu „českí Židia/židia sa pobili s nemeckými Židmi/židmi a do nemocnice preto priviezli niekoľko zranených Židov/židov“ (alebo naopak). Nevymýšľam si, podobnú vetu som naozaj čítal v jednej vedeckej štúdií. To zároveň vyvoláva otázku, či v takomto prípade nie je správne, presné a korektné písať, že sa bili Židia/židia Nemci so Židmi/židmi Čechmi. Mám vážnu obavu, že aj k tomuto perfekcionizmu časom príde.

V písanej podobe sa mi javí ako najpresnejšie dohodnúť sa na tvare žid, prípadne (pokiaľ je zvyšok vety v bolde) žid (v každom prípade s malým, ale graficky iným začiatočným pís-

⁸ Určité paralely nachádzam v zbierke estónskeho filozofa Leonida Stoloviča, ktorá však v origináli vyšla až v roku 1996. V knihe *Židé žertujú* sa autor zameriava na židovský humor. Napriek tomuto obmedzeniu jeho výber predstavuje kritický prístup a tematickú pestrosť porovnateľnú s Kalinom (Stolovič, 2000).

menom). Toto riešenie sa však pravdepodobne ukáže ako nepriechodné.

Pokiaľ nejde o citát, alebo z (kon)textu nie je jasné, že ide o označenie etnickej príslušnosti, dávam prednosť tvaru žid. V slovenských pomeroch na základe princípu pravdepodobnosti sa totiž malé začiatkové písmeno javí ako logicky správnejšie riešenie. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 sa k židovskému vierovyznaniu prihlásilo 136767 osôb, kým k židovskej národnosti len približne 65 000. Aktuálne je (ne)pomer ešte jasnejší: k Ústrednému zväzu židovských náboženských obcí v Slovenskej republike (takto je to formulované v sčítacom dotazníku) sa v roku 2011 prihlásilo 1999 osôb, židovskú národnosť uviedlo niečo viac ako 200 ľudí. Podobné (o pár desiatok osôb vyššie) čísla boli aj v roku 2001.

Záver: keďže vyššie spomenuté optimálne riešenie je pre väčšinu neakceptovateľné (už preto, že to iné ž/ž by sa len ťažko artikulovalo), prikláňam sa v jasných (náboženstvo) aj v nejasných (nevieme) prípadoch k malému začiatkovému písmenu. Ponúka päťkrát vyššiu pravdepodobnosť, že trafíme správne...

Toto riešenie sa mi javí ako najvhodnejšie, hoci práve príklad Jána L. Kalinu ilustruje známú skúsenosť, podľa ktorej všetko je inak. Svojím životom a tvorbou sa hlásil k slovenskej národnosti, kultúre a jazyku, zo židovskej náboženskej obce verejne vystúpil krátko po otcovej smrti. Napriek tomu on ani nik v jeho okolí (vrátane straníckych a štátnych orgánov) nespochybňoval, že židom skutočne je...

PETER SALNER,

Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV
v Bratislave

LITERATÚRA

- Dvořáková, H. (2020). Tisíc a jeden vtip: Kniha na popukanie aj na zaplakanie. *Pravda*, 9. 6. 2020. <https://kultura.pravda.sk/kniha/clanok/553855-tisic-a-jeden-vtip-kniha-na-popukanie-aj-na-zaplakanie/>.
- Heretik, A. (2019). *Humor. Psychológia a psychopatológia komiky*. Bratislava: Ikar.
- Juráňová, J. (2012). *Agneša Kalinová v rozhovore s Janou Juráňovou: Mojich 7 životov*. Bratislava: Aspekt, kapitola Normalizácia – emigrácia 1969–1978.
- Kalina, J. L. (1991). *Obzri sa s úsmevom*. Autobiografománia. Bratislava: Vydavateľstvo PT.
- Kalina, J. L. (2003). *Zavinili to židia a bicykli*. Autobiografománia. Bratislava: Vydavateľstvo PT.
- Kalina, J. L. (2003). *Usmievané Slovensko*. Autobiografománia. Bratislava: Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Kalina, J. L. (2004). *Odpočúvaj v pokoji. Basa story*. Autobiografománia Bratislava: Albert Marenčin Vydavateľstvo PT.
- Kasarda, M. (2020). Tisíc a jeden vtip. Vtip je záchranná sieť zúfalstva. *Sme*, 20. 4. 2020. <https://kultura.sme.sk/c/22392496/jan-l-kalina-tisic-a-jeden-vtip.html> (navštívené 20. 5. 2020).
- Rybárová, E. (2020). Aké boli fóry z knihy Tisíc a jeden vtip a smial sa jej autor hurónsky? Rozhovor s Júliou a Miriam Sherwood. In *Plus Sme*, 20. 4. 2020. <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=ryb%C3%A1rov%C3%A11%2C+e.+ak%C3%A9+boli+f%C3%B3ry+v+knih+ti%C3%ADc+a+jeden+vtip> (navštívené 7. 5. 2020).
- Salner, P. (2001). Smutný humorista. *Domino fórum*, č. 2, s. 18.
- Stolovič, L. (2000). *Židé žertujú*. Brno: Doplněk.
- Šabata, P. (2020). Keď popravovali Miladu Horákovú. Autorská strana Petra Šabatu. *Sme*, 23. 5. 2020 <https://komentare.sme.sk/c/22431724/poprava-milady-horakovejden-bol-krasny-a-slnecny.html> (navštívené 27. 6. 2020).
- Švehla, M. (2019). Z té otevrenosti a svobody byli všichni pať. S Petrem Placákem o Babišovi, konzervatívcích a jeho nové knize o Anastázi Opaskovi. *Respekt*, č. 11, s. 45-49.
- Taragel, D. (2013). Tisíc a jeden vtip. *Sme*, 27. 3. 2013. <https://kultura.sme.sk/c/6738327/tisic-a-jeden-vtip.html> (navštívené 27. 6. 2020).
- Taragel, D. (2020). Doslov. Príbeh knihy a jej autora. In: J. L. Kalina, *Tisíc a jeden vtip po 50 rokoch. Učebnica vtipológie a žartizmu. Prednáša Ján L. Kalina, Dr. Humoris causa*. Bratislava: Slovart.